

940-542 / CIA

G. N. ZATZIDAKH

ΔΙΑΘΕΣΙΜΗ 11754

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΠΟΛΕ-
ΜΟΥ (1645 - 1669)

Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ

ΚΛΗΡΗΓΟΥ ΕΝ ΤΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩΙ

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ

ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

(1645—1669)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

1910

Τὴν ἀρακτικὴν τῶν
λαϊκῶν τ/α/ρ/ε/δ/α/

Χοιρ. 11.3.1958

Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΕΝ ΤΩΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩΙ

Μηχαλίδης

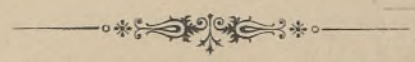
ΔΙΑΛΕΞΙΣ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ

ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

(1645-1669)

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
— ΧΑΝΙΩΝ
Αρ. 4754
Χρον. 11.3.1958
Επιστ. 11.3.1958
Χρ. 940.542 / CHA

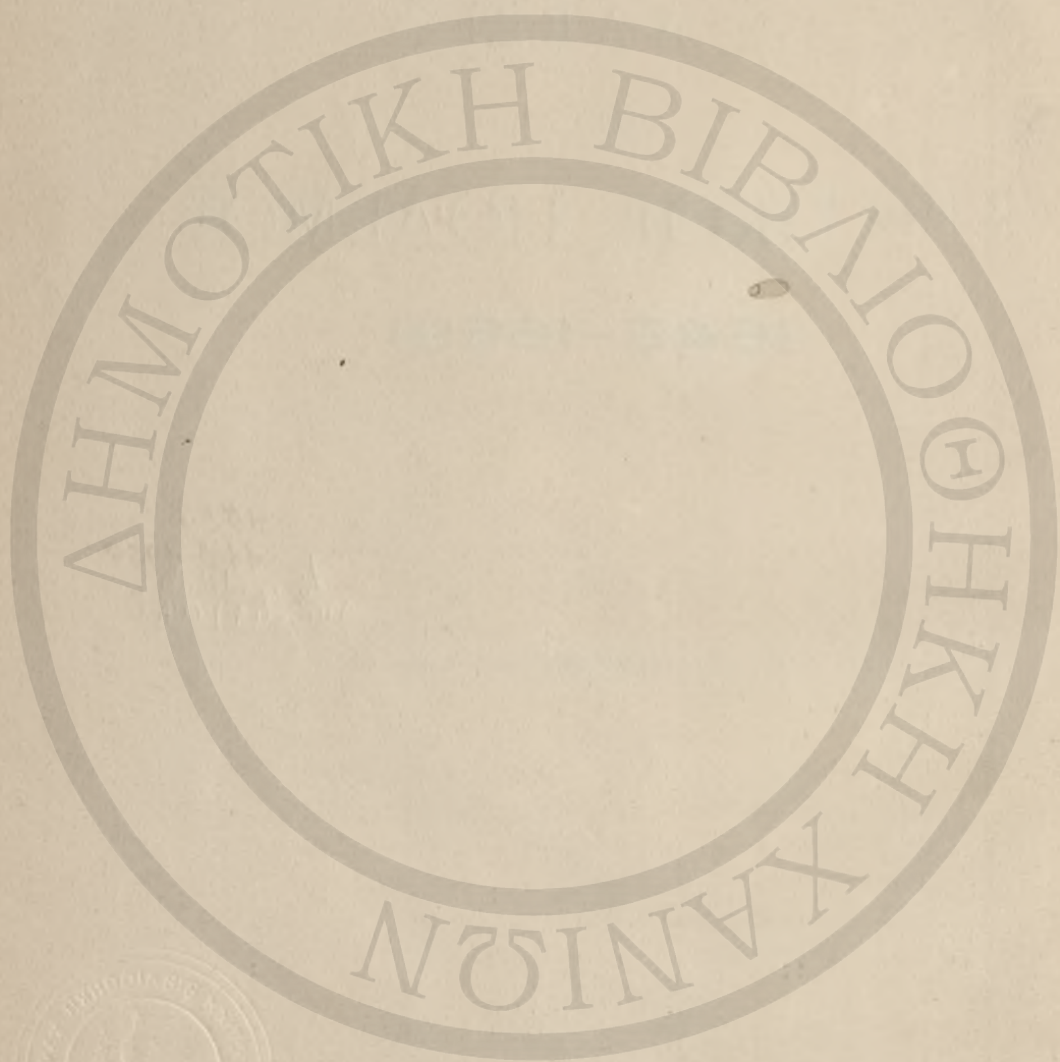

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

1910

Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1645-1669)

(Δοκεῖ ἡ νῆσος (Κρήτη) καὶ πρὸς τὴν ἀρχὴν τὴν Ἑλληνικὴν πεφυκέναι καὶ κείσθαι καλῶς).
(Ἀριστοτέλης).

Ἄφοῦ πρῶτον ὁ Πλάτων εἶπεν ὅτι «καὶ μητρὸς καὶ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἀπάντων τιμιώτερόν ἐστι πατρίς καὶ σεμνότερον καὶ ἀγιώτερον», προσέθηκεν ὅτι καὶ «σέβασθαι δεῖ καὶ θωπεύειν πατριδα» κλπ. Κατὰ ταῦτα ἐπειδὴ οἱ Μωαμεθανοὶ κάτοικοι τῆς γείτονος Αὐτοκρατορίας διατείνονται ὅτι πατρίς αὐτῶν εἶναι καὶ ἡ Κρήτη, φέρε ἐξετάσωμεν δι' ὀλίγων ἂν ποτε ἀληθῶς ὑπῆρξε τιμία αὐτοῖς ἢ περὶ ἧς ὁ λόγος νῆσος, ἂν ἐσεβάσθησαν, ἂν ἐθώπευσαν καὶ ἐθεράπευσαν αὐτήν, καὶ δὴ ἂν ἔχωσι δικαίωμα νὰ μεταχειρίζονται τὸ ἱερὸν τῆς πατριδος ὄνομα προκειμένου περὶ τῆς Κρήτης.

Ἄναμφιβόλως καὶ ἄλλοι κατέλαβον καὶ πάλαι καὶ κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα καὶ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις διὰ τῆς βίας ξένας χώρας καὶ αὐτὴν τὴν Κρήτην κατέσχον τὸ πάλαι διὰ πολέμου οἱ Δωριεῖς καὶ ἄλλα Ἑλληνικὰ φύλα, καὶ αὐτὴν τὴν φοβεράν σήμερον μεγάλην Βρετανίαν κατέλαβον πάλαι οἱ Ῥωμαῖοι, κατόπιν οἱ Ἀγγλοσάξονες καὶ βραδύτερον οἱ Νορμανδοί. Ἄλλὰ γενόμενοι κύριοι αὐτῶν ἐπεμελήθησαν νὰ κτίσωσι πόλεις, νὰ κατασκευάσωσιν ὁδούς, λιμένας, γεφύρας, ναοὺς κτ., νὰ ἀναπτύξωσι τὴν γεωργίαν, τὴν κτηνοτροφίαν, τὴν ἐμπορίαν, τὴν βιομηχανίαν, τὸν πλοῦτον τῆς χώρας κλπ., καὶ τὸ σπουδαιότατον, νὰ θέσωσι νόμους, ὥστε ἡ χώρα νὰ εὐνομηθῆται καὶ εὐτυχεῖ. Πάντων τούτων οὐδὲ ἓν, ἀτυχῶς καὶ δι' αὐτοὺς καὶ δι' ἡμᾶς, ἐνόησαν οἱ Τοῦρκοι οὔτε καθ' οὓς χρόνους ἠγωνίζοντο πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς περὶ τῆς κατοχῆς τῆς νήσου οὔτε μετὰ ταῦτα μέχρι τῆς ἡμέρας

καθ' ἦν ἐξώσθησαν ἐξ αὐτῆς. Ἐν καὶ μόνον πρᾶγμα ἐπεμελήθησαν καὶ ἐκαλλιέργησαν καὶ ἀνέπτυξαν κατὰ πάντας τοὺς χρόνους τούτους, τὸν ὄλεθρον τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς χώρας.

Καὶ περὶ μὲν τῆς διαγωγῆς αὐτῶν μετὰ τὴν κατάκτησιν θὰ εἴπω κατόπιν ὀλίγα τινά, ἀφοῦ καὶ ἄλλως εἶναι ἀρκούντως γνωστὰ πολλοῖς ὑμῶν. Πλείονα δὲ θέλω ἀνακοινῶσαι περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν προσεφέροντο πρὸς τοὺς Κρητάς κατ' αὐτὸν τὸν πόλεμον, ἀρνούμενος αὐτὰ ἐκ τῶν ἑλληνιστῶν γραφάντων περὶ τοῦ ἀπαισίου ἐκείνου πολέμου Ἀθανασίου Σκληροῦ, Ἀκακίου Διακρούση καὶ Μαρίνου Τζάννε Μπουνιαλῆ ¹⁾, καὶ μάλιστα ἐκ τοῦ τελευταίου, ὅστις ζῶν κατὰ τοὺς φοβεροὺς ἐκείνους χρόνους, ἐπεχείρησεν εὐθύς ἅμα τῇ ἐνάρξει τοῦ πολέμου νὰ γράφῃ τὸ ποίημα αὐτοῦ καὶ προΐβαινε σὺν τῷ χρόνῳ κατὰ μικρὸν εἰς τὸ ἔργον, ἐπέζησε δὲ καὶ εἶδε τὸ τέλος τοῦ πολέμου. Εἶναι ἄρα ἡμερολόγιον τρόπον τινὰ ἢ ὅλη ἐκθεσις. Ὡς ποιητῆς ὁ Μαρίνος δὲν εἶναι πολλοῦ λόγου ἄξιος, ὑπολείπεται δὲ σφόδρα καὶ τοῦ Κορνάρου καὶ τοῦ Χορτάκι καὶ τοῦ Δριμυτικοῦ καὶ ἄλλων γνωστῶν ποιητῶν τῶν χρόνων ἐκείνων. Οὐχ ἦττον ἐπιτυγχάνει πολλάκις νὰ αἴρηται ὑπὲρ τὰ κοινὰ καὶ τετριμμένα, ἀλλαχοῦ μὲν ποιούμενος χρῆσιν μεταφορῶν καὶ εἰκόνων, ἀλλαχοῦ δὲ ἐκρηγνύμενος εἰς θρηνοὺς κλπ. Προβλ. σελ. 354.

*Κόφεται ἡ πέτρα μὲ σχοινί, τὸ σίδηρο σηπείεται
καὶ χαρακώνει τὸ νερό, κ' ἄθροπος καταλύεται,
ζῶα, πουλλὰ σκοτώνονται, τὰ ψάρια κνηγοῦσι,
λεοντάρια κ' ἄγρια θειρὰ μὲ τέχνες τὰ νικοῦσι . . .
Τὴν θάλασσα πολλὰς βολὰς ἄνεμος τὴν ταράσσει
καὶ βρονηχομὸς μὲ κύματα, κ' εἰς ὄρα λίγη ἀλλάσσει . . .
Κ' ἀέρας μὲ τὰ νέφαλα ἀστράπτου καὶ βροντοῦσι,
μὰ τὴ βροχὴ σὰ δῖξουσι, λουσοῦνε καὶ σκοροποῦσι.
Μὰ οἱ Χριστιανοὶ ἀνάπανσιν δὲν ἔχον νύκτα ἡμέρα . . .
γιαὶ κρατοῦσι τᾶρματα ἀδυνατὰ 'ς τὴ χέρα . . .*

¹⁾ Τοὺς δύο τελευταίους ἐξέδωκε πρὸ διετίας ἐν Τεργέστη ὁ φιλόμουσος καὶ φιλόπατρις ἐφημέριος τῆς ἐν Ἐνετίᾳ Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας Ἀρχιμανδρίτης κ. Ἀγαθάγγελος Ξυρουχάκης ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ὁ Κρητικὸς πόλεμος, Συλλογὴ τῶν Ἑλληνικῶν ποιημάτων κλπ.

Ἐν ἄλλοις λόγοις πάντα ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἔχουσι τέλος, μόνον τὰ ἰδικὰ μου βάσανα, λέγει ἡ Κρήτη, ἐξακολουθοῦσι πάντοτε θάλλοντα. (Σελ. 401)

Καθὼς καράβι ἀδύνατο κ' οἱ ναῦτες νὰ φοβοῦνται
σὲ λίγη κακοθαλασσιὰ χάνονται κι' ἀπολυοῦνται
κι' ὡσὰν φουήξῃ ὁ ἄνεμος, ἀφίουν τὸ τιμόνι
καὶ χαμηλώνουν τὰ ῥομενα κι' ὁ φόβος τοὺς πλακώνει,
ἔτσι καὶ τοῦτο κάμανε διχωστιάς νὰ μαλώσου,
δίχως νὰ σύρουν τουφεκιά ἤθελαν τὴν ἐδώσου. .¹⁾

¹⁾ Πρβλ. καὶ σελ. 239

Καὶ μοιάσανε (οἱ Τοῦρκοι) τοῦ λαφιοῦ κάμμιὰ βολὰ ποῦ τρέχει
μὲ τῶν σκυλλιών τὴν πείραξιν κι' οὐδὲ ποσῶς κατέχει
νὰ βρῆ βονοὺ νὰ φυλαχτῆ, σὲ ποιά κρεμνά νὰ δώση
καὶ τὴν ζωὴν του νὰ μορῆ ὅπ' ἔχει νὰ γλυτώση
κι' ἀπῆς ἐμπῆ σὲ δάσητα καὶ φύγη καὶ μακρύνη,
καὶ δὲν κυτάξῃ τὰ σκυλλιά κ' ἐλεύθερ' ἀπομείνη
κ' ἔλθῃ σὲ σπήλαιον ἤσυχο, 'ς τόπον πεθνημμένο
κι' ἀνάπανοιν 'ς τὴν κούραοιν νὰ πάρῃ τὸ καυμένο,
λιγάκι γιὰ ν' ἀναπαντῆ νὰ τοῦ περάσῃ ἡ ζάλη,
νὰ βρῆ νερὸ νὰ ποτιστῆ τότε γροικαίει πάλι
'ς τῆλό του πλάγι βούκινα, κι' ἀναμιγῆ γροικαῖται,
σηκώνεται καὶ τρουλλαφτιῶ καὶ πλειότερο φοβάται...
'ς τὸ ἴδιο οἱ Τοῦρκοι ἐλάχασιν ὅπου τοὺς κνηγοῦσαν...

(Σελ. 300)

Τὴν τόση ἄμετρη χαρὰ, κρίνω, δὲν ἔχουν κείνοι
σκλάβος ἀπὸ τὴν Μπαρμπαριά λεύτερος νὰ πομείνη·
οὔτε τὸ ψάρι 'ς τὸ γιὰλὸ τόση χαρὰ μεγάλη
δὲ γνώθει, μήτε τὸ ποῦλλι σὲ μιὰ μερὰ κ' εἰς ἄλλη
δὲν πέεται μὲ πλειότερη χαρὰ οὔτε καλωσύνη,
ὅταν θωρῆ τὸν κνηγὸ πῶς θέλει ἀπομακρύνει·
μήτε κ' οἱ ναῦτες ὅταν δοῦν τοὺς κλέφτες τῆς θαλάσσου
πῶς δὲν μορῶ τοὺς φτάξουσι, πῶς δὲν μορῶ τοὺς πιάσου.
ὅταν πολύκουν τὸ ἀρνί, σὰν φύγη τὸ ποῦλλάκι
ὅταν γλυτώση ἀπὸ κακὸ κι' ἀδυνατὸ γεράκι
μηδένας ὅπου πνίγεται κι' ἄλλος τότε γλυτώση
εἰς τὸν θυμὸν τῆς θάλασσης, χαρὰν δὲν παίρνει τόση,
σὰν τοῦτην τὴν ἀνέλπιστην λύτρωσιν τῆ δική μου
καὶ τὴν ἄμετρητη χαρὰν, ὅπου ὄθε 'ς τὸ κορμί μου.

Ταῦτα λέγει ὁ Χάνδακας, τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον, ὅτε ἐλύθη ἡ πρώτη πολιορκία αὐτοῦ.

Εἰς θρήνους ἐκρήγνυται ὁ ποιητὴς πολλάκις, ἰδίᾳ ὅτε διαλαμβάνει περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς πόλεως Ῥεθύμνης καὶ περὶ τοῦ βίου τῶν ἐκπατρισθέντων. Κατήγεται δηλ. ἐκ τῆς εἰρημένης πόλεως, διὸ καὶ ἡ ἄλωσις αὐτῆς μάλιστα πάντων κατέθλιψεν αὐτόν· ἐκ τούτου κλαίων καὶ ὀλοφυρόμενος κράζει (σ. 188)

*Πατρίδα μου, εἰνὰ 'παῖδες εἰς τὴν ζωὴν μου ἐμένα,
καὶ στέκομαι γιὰ λόγου σου, Ῥέθεμνος, πικραμμένα;*

Ἐ δὲ δυστυχῆς πόλις ἀπαντᾷ:

*'Ρέθεμνος μὴ με κράζης πλεῖα, μὰ κράτ' ἄλυπημένη
χώρα μου, τουρκονίκητη καὶ φονοσκληρωμένη!*

Ἐπειδὴ δὲ ἀπὸ τοῦ μέσου αἰῶνος ἡ πόλις αὕτη ἐφημίζετο διὰ τε ἄλλα καὶ διότι ὑπερεῖχε τῶν ἄλλων Κρητικῶν πόλεων κατὰ τὰ γράμματα, (πρβλ. καὶ τὸ μέχρι σήμερον φερόμενον παρὰ τῶ Κρητικῶ λαῷ λόγιον «*Χανιώτες γιὰ τᾶραματα, Ῥεθεμνιώτες γιὰ τὰ γράμματα*»), διὰ τοῦτο ὁ ποιητὴς λέγει περὶ τῆς Ῥεθύμνης (σ. 196)

*'Ρέθεμνος ποῦ κρατούσουνε ἄξιο καὶ τιμημένο,
.....
'Ο Χάντακας σ' εἶχε κυρὰ εἰς τὴν πολλὴν σοφίαν
καὶ τῶνομά σου ἀκούετο μέσα 'ς τὴν Κυδωνίαν.*

Ὅμοίως θρηνεῖ καὶ ὁ Σκληρὸς τὴν πόλιν ταύτην λέγων:

*Αἶαι Ῥεθύμνη, ἀγχίνους μοι θυγάτηρ,
οὗ τᾶρ' ἠδέσθησαν αἴθονες λύκοι
τό τ' ἀγχίνουσι πόλιος ἠδ' εὐγλωττόν τε. Α' 85.
Τόδ' ἔσχε τέρμα ἡ Ῥεθυμνίων πόλις
καὶ ἀγχίνους μοι καὶ εὐγλωττος πάνυ. Γ' 156-7.*

Τοὺς ἐκπατρισθέντας ὀλοφύρεται πολλαχοῦ· ἀναγράφω μόνον τοὺς ἀκολούθους στίχους:

“*Αν σμίξουν, δὲν γνωρίζονται μόνον ὁποῦ ζωτοῦσιν,
εἴ Ἀπὸ ποιὸν τόπο, ξένε μου, εἶσαι*», μὰ δὲν μποροῦσιν
ἄλλο νὰ συντηχάινουσι, «*Μὰ ἔπο τὴν Κρήτη*» λέσι,
κι ὁ εἶς τὸ χέρι τὰλλουνοῦ πιάνουσιε καὶ κλαῖσι.

“Οστις εἶχε τὴν τύχην καὶ νὰ ἐκπατρισθῆ καὶ νὰ ζήσῃ ἐπὶ μακρὸν
καὶ ἔστερημένος πολλῶν ἐν τῇ ἄλλοδαπῇ, ἐκεῖνος δύναται νὰ αἰσθανθῆ
τὴν φοβερὰν δύναμιν τῶν λόγων τούτων. “Οστις δὲ μάλιστα παρέστη
εἰς τὸ οἰκτρὸν θέαμα γυναικῶν καὶ γερόντων ἐκπατριζομένων καὶ
εἶδεν αὐτοὺς νὰ πίπτωσι πρηνεῖς κατὰ γῆς, νὰ ἀσπάζωνται τὸ ἔδα-
φος καὶ νὰ ὀλοφύρωνται βοῶντες «*Κρήτη μου! Κρήτη μου!* δὲ θὰ
σὲ ξαναἰδῶ πλεά» κτλ. —

Ἄλλὰ τὸ πόνημα τοῦ Μπουνιαλῆ διαφέρει ἡμῖν οὐχὶ τοσοῦτον
διὰ τὰς ποιητικὰς αὐτοῦ καλλονάς, ὅσον διὰ τὰς πολυτίμους εἰδήσεις,
ἃς ὁ συγγραφεὺς ὡς αὐτόπτης μάρτυς διηγεῖται ἡμῖν, καὶ τῶν ὁποίων
σταχυολογοῦμεν τινάς. Οὕτω λ. χ. παρατηροῦμεν εὐθὺς ἐν ἀρχῇ ὅτι
τὸ μέγεθος τοῦ κακοῦ δύναται τις νὰ εἰκάσῃ ἐξ ὧν λέγει ὁ ποιητὴς
ἐν σ. 232:

“*Ὅποῦ ἔχεν ὄλον τὸ νηοὶ χιλιάδες ἐξακόσες
ἀνθρώπους κ’ ἐστολίζαν το μὲ τέχνες ἄξιες τόσες. . . .
Ποῦ τόσον αἶμα χύθηκε κι ἀκόμη πλείσιο χύνουν. . . .*
“*Αν μαζωχτοῦν οἱ Κρητικοὶ ὄλοι, δὲν εἶναι, κρῖνω,
δέκα χιλιάδες ζωντανοὶ ἀπὸν τὸν καιρὸν ἐκεῖνο,
διὰτὶ ἐσκοτωθῆκανε, γιὰτὶ ἐσκολαβωθῆκαν
ἔς τὲς χῶρες οἱ κακότυχοι ἐδιαμοιρασθῆκαν.*

Βέβαια ὁ ποιητὴς δὲν ἀναφέρει ἐξ ἐπισήμων στατιστικῶν τοὺς
ἀριθμοὺς τούτους, διὸ λέγει καὶ κρῖνω, ἥτοι εἰκάζω, συμπεραίνω.
Πρόσθετες ὅτι ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι περὶ τούτου μαρτυρίαι· οὕτω λ. χ.
λέγεται, ὅτι γενομένης μετὰ τὸν πόλεμον ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀπα-
ριθμήσεως τῶν κατοίκων χάριν ἀποτίσεως τοῦ κεφαλικοῦ φόρου (τοῦ
χαρατισιοῦ) εὐρέθησαν περὶ τὰς 22,000. Ἄλλὰ πάντοτε κατάπληξιν
ἐμποιεῖ ἡ γενομένη φθορὰ ἀνθρώπων. Τοσοῦτον ἐξεμάνη ὁ φόνος, ἡ
αἰχμαλωσία καὶ ὁ ἐκπατρισμός!

Ἱστορίαν τοῦ πολέμου λεπτομερῆ δὲν περιμένετε βεβαίως παρ' ἐμοῦ· θὰ ἦτο ἔργον παντάπασιν ἀνέφικτον ἐν τῷ βραχεῖ χρόνῳ τῆς διαλέξεως ταύτης. Διὰ ταῦτα προτιμότερον κρίνω νὰ διαλάβω διὰ βραχέων μὲν περὶ τῶν αἰτιῶν καὶ ἀφορμῶν τοῦ πολέμου, ἐκτενέστερον δὲ ἔπειτα Α') Περὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ διὰ τε τοὺς ἀνταγωνιζομένους Ἑνετοὺς καὶ Τούρκους καὶ δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας, Β') Περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν διεξήχθη, καὶ δὴ περὶ τῶν αἰτιῶν τῆς τοιαύτης ἐκβάσεως αὐτοῦ, καὶ Γ') Περὶ τῶν παθημάτων καὶ τῆς ψυχικῆς καταστάσεως τῶν Κρητῶν μετὰ τὴν κατάκτησιν.

Περὶ τῆς αἰτίας τοῦ πολέμου οὐδεμίαν ἀνάγκη πολλῶν λόγων. Οἱ Τούρκοι ἐπεδίωξαν τὴν κατοχὴν τῆς Κρήτης κειμένης ἐν τῷ μέσῳ τῶν κτήσεων αὐτῶν, ἤτοι Μικρᾶς Ἀσίας, Θράκης, Μακεδονίας, Ἑλλάδος καὶ Ἀφρικῆς, δι' ὃν λόγον παλαιότερον ἐπεξήτησαν πάσῃ δυνάμει τὴν κατάληψιν τῆς Κων/πόλεως, κειμένης μεταξὺ τῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ Ἀνατολικῇ Εὐρώπῃ κτήσεων αὐτῶν.

Ἡ ἀποστρογγύλωσις καὶ ἰδίᾳ ἡ ἀσφάλεια τοῦ Κράτους καθίστα αὐτοῖς ἀπαραιτήτως ἀναγκαίαν τὴν κτῆσιν καὶ τῆς Κων/πόλεως καὶ τῆς Κρήτης, καὶ δι' αὐτὸ πάσης ἄλλης αἰτίας ἡ ἀναζήτησις φαίνεται ματαία. Ἄλλ' οὐδὲ περὶ ἀφορμῶν δύναται ἀληθῶς νὰ γίνηται σοβαρῶς λόγος. Λέγεται λ. χ. ὅτι ἐπειδὴ Μελιταῖον πειρατικὸν πλοῖον συνέλαβε καὶ ἐλήστευσεν ἄλλο Τουρκικὸν πλέον εἰς τοὺς ἱεροὺς τόπους καὶ μετὰ τῆς ἄλλης λείας ἔλαβε καὶ γυναῖκα τοῦ Σουλτανικοῦ γυναικῶνος, ὠργίσθη ὁ Σουλτᾶνος κλπ. Ἄλλ' ἐρωτᾶται: τί ἔπταισαν οἱ ἐν Κρήτῃ διὰ τὴν πειρατείαν τῶν Μελιταίων; Κατ' ἄλλην διήγησιν ὠραία γυνὴ Ῥεθυμνία, γενομένη εὐνοουμένη τοῦ Σουλτάνου, ἀπήτησε παρ' αὐτοῦ τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν Ἑνετῶν κλπ. Ἄλλ' ὅτι ταῦτα πάντα εἶναι περιττά καὶ ἄτοπα, δηλοῦται σαφῶς ἐκ τοῦ ὁμολογημένου γεγονότος, ὅτι αἰφνίδιος καὶ ἀκήρυκτος, ἤτοι ἄνευ προηγουμένων διαπρεσβύσεων, ἐγκλήσεων καὶ ἀντεγκλήσεων ἐνέσκηψεν ὁ πόλεμος, ὅτι τὰ Τουρκικὰ πλοῖα ἐστέλλοντο, ὡς ἐλέγετο, νὰ καταλάβωσι τὴν Μελίτην, ὅτι ἔπλευσαν εἰς Κύθηρα, ἐνθα ἐβεβαίωσαν τὸν Ἑνετὸν διοικητὴν τῆς νήσου περὶ τοῦ εἰς Μελίτην πλοῦ αὐτῶν, ὅτι ἐκεῖθεν ἀφίκοντο εἰς Πύλον, καὶ ἐνταῦθα πρῶτον ὁ Τοῦρκος στρατάρχης ἀνεκοίνωσεν εἰς τὸν στρατὸν καὶ στόλον τὸν ἀληθῆ σκοπὸν τῆς ἐκστρα-

τείας, ὅτε καὶ στραφεῖς αἴφνης εἰς Κρήτην, ἔπλευσεν εἰς τὸ Κύαμον ἀκρωτήριον (Σπάθα) καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὰ Χανία. Οὐδὲν ἄρα προηγῆθη ἔγκλημα καὶ δὴ οὐδ' ἀφορμὴ τις οἰαδήποτε, ἀλλ' ἐν καιρῷ βαθείας εἰρήνης ἐπεχείρησαν παρασπονδοῦντες νὰ καταλάβωσι τὴν νῆσον δι' ἣν εἶπομεν ἀληθῆ καὶ πραγματικὴν αἰτίαν.

Μεταβαίνομεν ἤδη εἰς τὸ κύριον θέμα καὶ δὴ Α) Περὶ τῆς σημασίας τοῦ πολέμου. Περὶ τούτου παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ἐπωνυμία *Κρητικὸς πόλεμος* λέγει τι πολὺ ὀλιγώτερον τοῦ ἀληθοῦς καὶ πραγματικοῦ ὠνομάσθη οὕτως ἀπὸ τῆς κυριωτέρας χώρας, ἐν ἣ καὶ ὑπὲρ ἧς, ὡς ἐφαίνετο τοῦλάχιστον, διεξήχθη. Ἄλλ' ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι δὲν διεπολεμήθη ἐν μόνῃ τῇ Κρήτῃ, καὶ ὅτι οἱ Κρητες ὡς πολεμισταὶ διεδραμάτισαν ἐν τῷ πολέμῳ τούτῳ ὅλως δευτερεῦον ἢ καὶ τριτεῦον πρόσωπον.

Εἶπον ὅτι δὲν διεξήχθη ἐπὶ μόνῃς τῆς Κρήτης, διότι κατ' ἀλήθειαν ἅπαν τὸ Αἰγαῖον πέλαγος ἐπὶ ἐν τέταρτον αἰῶνος συνεταράσσετο καὶ ἤρημοῦτο, δυσαρίθμητοι δὲ εἶναι αἱ ναυμαχίαι καὶ πεζομαχίαι καὶ αἱ ἀλώσεις πλοίων, πόλεων καὶ νήσων, καὶ οἱ ὑπόνομοι (μόνον περὶ τὸν Χάνδακα λέγεται ὅτι ἔσκαψαν οἱ Ἐνετοὶ 1173, οἱ δὲ Τουρκοὶ 472 ὑπονόμους καὶ ὅτι ἐν τούτοις ἐκάησαν περὶ τὰς 10,000 ἀνδρῶν, πάντως Ἑλλήνων Κρητῶν, διότι ἐκατέρωθεν Κρητες ἀγγαρευόμενοι ἦσαν οἱ σκάπτοντες καὶ πάσχοντες) καὶ αἱ ἔφοδοι καὶ ἔξοδοι καὶ αἱ λοιπαὶ συμφοραὶ ὅσαι ἐγένοντο κατὰ τὸ διάστημα τοῦ πολέμου ἀπὸ Ἑλλησπόντου καὶ Σύμης μέχρι Καλαμῶν καὶ Βόλου.

Ἐπειτα καθ' ὃν τρόπον οἱ Σουλτᾶνοι ἀπέστελλον στρατοὺς καὶ στόλους ἐκ τῶν τριῶν αὐτοῖς ὑποτελῶν ἡπείρων, Ἀσίας, Ἀφρικῆς καὶ Εὐρώπης, οὕτω καὶ οἱ δόγμαί τῆς Ἐνετίας κατώρθουν ν' ἀντιτάσσωσι πρὸς αὐτοὺς οὐ μόνον Ἴταλοὺς ἀλλὰ καὶ Γάλλους καὶ Βέλγους καὶ Γερμανοὺς καὶ Δαλμάτας καὶ Ἀλβανοὺς καὶ Ἑλληνας ἄλλους τε καὶ Κρητας. Ἐπίσης κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον ἡ Τουρκία φοβηθεῖσα περὶ τῆς Κων/πόλεως ὠχύρωσε τὸν Ἑλλησπόντον καὶ ἡ Ἐνετία τὴν Κέρκυραν καὶ τὰς λοιπὰς Ἰονίους νήσους ἦτο ἄρα ἀληθῆς γιγαντομαχία παντὸς σχεδὸν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου πρὸς τὸν Μωαμεθανικὸν τῆς Εὐρώπης, Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς καὶ ὡς τοιοῦτος καὶ ἐξελήφθη ἤδη τότε.

«*Ἄτλητα γὰρ τοιαῦτα κοιράνοις ἄλλοις,
εἰ τὸ πρόθυρον πορθέοιτο Εὐρώπης»*

λέγει ὁ Σκληρός. Τούτου δ' ἕνεκα οἱ ἄριστοι ἰππῶται τῆς Λύσεως ἔσπευδον εἰς Κρήτην, καὶ τούτου ἕνεκα διεπολεμήθη μετὰ τοσοῦτου ἑκατέρωθεν πείσματος, ὥστε κατέστη μὲν τὸ σπουδαιότατον γεγονός τῆς ΙΖ' ἑκατονταετηρίδος, συνετέλεσε δὲ εἶπερ τι καὶ ἄλλο, ἵνα οἱ μὲν διαμαχόμενοι ἐξέλθωσιν ἐξ αὐτοῦ σφόδρα ἐξηντλημένοι, αὐτὸ τοῦτο θανασίμως τετρωμένοι (σημείωσαι ὅτι οὐδεμίαν κατάκτησιν ἐποίησατο ἕκτοτε ἢ Τουρκία, τὸναντίον δὲ ἀπέβη ὁ ἐπιθάνατος ἀσθενῆς· ὁμοίως δὲ καὶ ἡ Ἐνετία ἐκινήθη μᾶλλον βραδύτερον ὀλίγον καὶ κατέλαβε τὴν Πελοπόννησον, ἀλλ' αὕτη ὑπῆρξεν ἡ τελευταία ἢ τοῦ θανάτου προηγουμένη ἐνίοτε ἀναλαμπή), ἡμεῖς δὲ οἱ Ἕλληνες καὶ ἰδίᾳ οἱ Κρητες ὑποστῶμεν ἀνέκφραστα δεινά. Εἶδομεν ἀνωτέρω (σ. 7) τὴν φρικτὴν μαρτυρίαν τοῦ Μπουνιαλῆ περὶ τοῦ ἀπολειφθέντος ἐν Κρήτῃ πληθυσμοῦ. Ἐὰν δέ τις λάβῃ προσέτι πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι κατὰ γενικὸν κανόνα οἱ ναῦται καὶ οἱ ἐρέται τῶν συνήθως καταβυθιζομένων Τουρκικῶν πλοίων ὅπως καὶ οἱ ἐρέται τῶν Ἐνετικῶν ἦσαν ὡς τὰ πολλὰ Ἕλληνες· ὅτι πολλαὶ Ἑλληνίδες πόλεις καὶ νῆσοι κατὰ τὸν μακρὸν τοῦτον πόλεμον ἐκυριεύθησαν καὶ ἐξηνδραποδίσθησαν ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν· ὅτι κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ λοιμὸς φοβερὸς ἐμάστισε τὴν νῆσον ἐπανειλημμένως· ὅτι ἐν Κρήτῃ μικρόψυχοί τινες ἀπαυδήσαντες ἠῦτομόλησαν εἰς τὸν Μωαμεθανισμόν· ὅτι μέγας ἀριθμὸς Ἑλλήνων ἀπώλετο ἐν τοῖς ὑπὸ νόμοις, ταῖς ἐφόδοις καὶ ἐξόδοις, ταῖς συμπλοκαῖς κλπ., τότε δὲν θὰ σφαλῆ ἂν μέγιστον ὑπολάβῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀπολωλότων Ἑλλήνων, πάντως πολὺ μεγαλύτερον ἢ καθ' οἷονδῆποτε ἄλλον προγενέστερον πόλεμον. Πρόσθετε ὅτι καὶ οἱ ἐκπαρισθέντες ἐπὶ μακρὸν καὶ οἱ ἐν Κρήτῃ ἀπολειφθέντες ἐπὶ μήκιστον, μέχρι τοῦ 1830 διῆγον βίον αὐτὸ τοῦτο ἀβίωτον, καὶ ὡς ἐκ τούτου πάλιν ἄλλοι ἐκ τῆς πείνης, ἐκ τῶν ἐπιδημιῶν καὶ τῶν ἄλλων δεινῶν ἀπέθνησκον πρὸ τῆς ὥρας, τότε ἴσως θὰ δυνηθῆς νὰ σχηματίσῃς ἔννοιάν τινα τοῦ μεγάλου κακοῦ ὅπερ ἐγένετο ἡμῖν τότε.

Δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας προφανῶς, προκειμένου νὰ ἀλλάξωμεν κύριον, συμφορώτερον ἦτο νὰ ἐπέλθῃ ἢ μεταβολὴ αὕτη ὅσον οἶόν τε μάλιστα ἀσινῶς, ἄνευ ἀγώνων καὶ παθημάτων. Ἄλλ' οἱ Ἐνετοὶ ἐπιθυμοῦντες μὲν, ὡς εἰκός, νὰ διασώσωσι τὴν νῆσον, ἀφροντιστοῦντες δὲ περὶ τῆς ζωῆς καὶ τύχης τῶν νησιωτῶν, ἐσκέπτοντο ἄλλως, διὸ καὶ ἀπεφάσισαν ἄλλα· ἐκ τούτου ἐγένετο μὲν τὸ Ἑλληνικὸν Αἰγαῖον Πέλαγος παλαίστρα φιλοδοξιῶν καὶ αἱματηρῶν ἀγώνων ξένων κατακτητῶν, ἐπάθομεν δὲ ἡμεῖς ἀνῆκιστα δεινά. Κατὰ τοῦτο ἄρα δύναται νὰ κληθῇ ὁ πόλεμος οὗτος σημαντικώτερος τῶν πλείστων προτέρων Ἑλληνικῶν καὶ δεσφριώτατος ἰδίᾳ τῇ Ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ.

*Β') Περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν διεξήχθη ὁ πόλεμος
καὶ περὶ τῆς ἐκβάσεως αὐτοῦ.*

Ἀποβλέπων τις εἰς τὴν παροιμιώδη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους πολιτικὴν καὶ ἄλλην σύνεσιν καὶ δεξιότητα τῆς Ἐνετικῆς Πολιτείας, εἰς τὰς μεγάλας ναυτικὰς καὶ οἰκονομικὰς δυνάμεις αὐτῆς, εἰς τὰς μεγάλας δυνάμεις καὶ τῶν ἐξ ἀρχῆς βοηθούτων καὶ τῶν βραδύτερον βοηθησάντων αὐτοῖς Γάλλων, Βέλγων, τοῦ Πάππα κλπ., εἰς τὸ ἀρήγιον τῶν Κρητῶν, ἀριθμουμένων κατὰ τὸν Μπουνιαλῆν εἰς 600,000 (δηλ. πάντως εἰς μέγαν ἀριθμὸν) καὶ δυναμένων ἄνευ τινὸς ἀμφιβολίας νὰ στέλλωσιν εἰς τὰς μάχας 50,000-60,000 ἀνδρας (δηλ. περισσοτέρους ἴσως τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ), ἔπειτα εἰς τοῦτο ὅτι ὁ ἀγὼν ἐτελεῖτο ἐπὶ νήσου καὶ περὶ αὐτήν, τ. ἔ. ὅτι ἦν κυρίως ναυτικός, ἐν ᾧ ἀνέκαθεν ἦν πασίγνωστος καὶ ἡ ὑπεροχὴ τῶν Χριστιανῶν καὶ ἡ ἀδυναμία τῶν Τούρκων· εἰς πάντα ταῦτα ἀποβλέπων τις τότε θὰ ἠκαζεν ὅτι δὲν θὰ ἠδύνατό ποτε ἡ Τουρκία νὰ ἀποσπάσῃ τὴν Κρήτην ἀπὸ τῶν Ἐνετῶν. Καὶ ὄντως ταύτην τὴν πίστιν εἶχον οἱ τότε καὶ εἰς ταύτην ἐκρατύνοντο σὺν τῷ χρόνῳ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον βλέποντες συνεχῶς σχεδὸν θαλασσοκρατοῦντας τοὺς Ἐνετούς, τοὺς δὲ Τουρκικοὺς στόλους ἐπανελημμένως νικωμένους. Διὰ ταῦτα δὲ καὶ ὁ Σκληρὸς εἰσάγει εἰς τὸ στόμα τοῦ Διὸς (σελ. 75, στ. 315) τοὺς στίχους:

*Κρήτη ἔμοι γε πάτην, ἦνπερ οὐ φέρω
δέρκεσθ' ὑπ' Ὀσμάνοισι δουλαγωγεῖσθαι,*

καὶ ὁ Μπουνιαλῆς μετὰ τὴν ἀπροσδόκητον ἔκβασιν τοῦ πολέμου ἀνακραῖζει:

*Ποτέ μου δὲν τὸ λόγιαζα, οὐδέποτε τὸ θάρρουν,
νά ᾿μαι μὲ τόσους Χριστιανοὺς κ' οἱ Τοῦρκοι νά μὲ πάρουν.
Ξανάτροφα μοῦ φαίνεται πῶς εἶνε γνωρισμένος,
ὁ ἕγορῶφος οὐρανὸς κ' εἶναι σκοτεινιασμένος.*

Τῆς ἀπροσδοκίτου ταύτης τοῦ πολέμου ἐκβάσεως αἰτία ὑπῆρξεν ἡ Ἑνετικὴ πολιτεία· διότι α') ἕνεκα αὐτῆς οἱ Κρητες μικρὸν μόνον ἐπολέμησαν, ἐγκατελείφθησαν δὲ ἄοπλοι καὶ ἀπροστάτενοι εἰς τὴν θηριωδίαν τῶν κατακτητῶν· β') αὕτη προετίμησις ἀμισθοφόρους, ὧν ἡ ἀξία καὶ χρῆσις ὑπῆρξε πάντοτε ἀμφίβολος, ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲ πολλάκις καὶ ὀλεθρία· γ') αὕτη δὲν ἔστελλε πάντοτε τοὺς δεξιωτάτους ἄνδρας πρὸς τὴν διεξαγωγὴν τοῦ πολέμου.

† Καὶ α') εἴπομεν ὅτι οἱ Κρητες δὲν ἐπολέμησαν καθόλου εἰπεῖν ἀξίως λόγου. Τοῦτο κατανοεῖ τις εὐκόλως καὶ ἐντεῦθεν ὅτι αἱ σπουδαιόταται κατὰ ξηρὰν μάχαι ἐγένοντο ἐν ταῖς Ἀνατολικαῖς Ἐπαρχίαις, παρὰ τὸν Χάρακα ἐν ἧ ἔπεσε καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Σκληροῦ, Γεώργιος, καὶ ἐν Σητεία, τὰ δὲ μέρη τῶν Χανίων καὶ τῆς Ρεθύμνης ἐλάχιστα ἀναφέρονται· μικρά τις ἀψιμαχία φαίνεται γενομένη ἐν Ἀποκορώνῳ, ἄλλη ἐν Σελίῳ καὶ ἄλλη ἐν Σφακίοις, καὶ πλέον οὐ. Καὶ ὅμως δὲν δύναται νὰ νομισθῇ ὅτι οἱ Χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς Κρήτης ἠρέσκοντο εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Τούρκων, ἢ ὅτι ἦσαν ἀπρόθυμοι εἰς τὸν πόλεμον. Καὶ περὶ μὲν τῶν διαθέσεων αὐτῶν πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Τούρκων δύναται τις ἴσως ν' ἀμφιβάλλῃ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ περὶ τῶν εὐθὺς μετ' αὐτὴν καὶ τῶν μετέπειτα. Διότι οἱ Τοῦρκοι βλέποντες ὅτι ἔμελλον νὰ διεξαγάγωσι τὸν πόλεμον ἐπὶ νήσου, τ. ἔ. ἐπὶ χώρας δυναμένης ν' ἀποκλεισθῇ ὑπὸ τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου, καὶ προβλέποντες ὅτι πιθανῶς θὰ ἦτο μακρὸς, πρὸς δὲ ὑπὸ ἀκράτου φανατισμοῦ ἐλαυνόμενοι ἔκριναν ἀναγκαῖον νὰ ἐμβάλωσιν ἐξ ἀρχῆς πρὸς τοὺς ἐγχωρίους μέγαν τρόμον καὶ κακώσωσιν αὐτοὺς τοσοῦτον, ὥστε νὰ μὴ εἶναι μὲν ἱκανοὶ νὰ ἐπιχειρήσωσι κατὰ τῶν Τούρκων ἀξιόλογόν τι, νὰ ἐκτελῶσι δὲ ἠναγκασμένως πάσας τὰς ἀγγαρείας καὶ οὕτω βοηθῶσι τὸν

στρατόν. Ἐκ τούτου εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὡς ἐπάτησαν τὸν πόδα ἐπὶ τῆς νήσου, οὔτε ἀνθρώπων, οὔτε οἰκημάτων, οὔτε μονῶν ἢ ναῶν, οὔτε δένδρων, οὔτε ζώων, οὔτε οὐδενὸς ἐφείσθησαν, πάντα δὲ δίκην μαινομένων εἰς τὸ πῦρ καὶ τὸν ὄλεθρον παρέδιδον. Ταῦτα πάντα ἐξέπληττον καὶ κατέπληττον ὡς εἰκὸς τοὺς ἀνθρώπους. Διὰ τοῦτο λέγει (Σελ. 236) ὁ Μπουνιαλῆς :

*Ἄν ἦτονε μελλούμενο τὴν Κρήτη νὰ νικήσουν,
γιά' νια νὰ κάψουν τὰ χωριά καὶ νὰ τὴν ἀφανίσουν;
ὄπ' ὄλοι προσκυνούσασι δίχως καὶ νὰ βαστοῦνε
ἄρματα καὶ προδίδασι, γιά' νια νὰ σκλαβωθοῦνε;*

Ὅμοίως λέγει ἀλλαχοῦ (Σελ. 187) ὅτι

*Ἐστὶν βάνασι 'ς τὰ λαιόφυτα, τὰ μοναστήρια σποῦσαν
καὶ τὰ μετόχια τῶν πτωχῶν ἐκαῖγαν καὶ χαλοῦσαν (ἐν Ῥεθύμνῃ).
τὰ δένδρα ξεροζιῶνασιν, τὸν κόσμον ἀφανίσαν
τὴν γῆν ἐμεταθέκασιν ὅπου καὶ ἂν ἐπατήσαν
ἐπαῖγαν τὰ ζευγάρια τους καὶ ὄλα τὰ πρόβατά τους.
κ' ὄ,τι πτωχεῖα (= μικρὰ οὐσία) κ' ἂν εἶχασι καὶ τὰ ποστατικά τους.*

Καὶ σελ. 248

*Κ' οἱ Τοῦρκοι 'ς ὄλα τὰ χωριά καὶ 'ς τὸ νησί σκοροποῦνται
κ' ἐκάμασι πολὺν κακὸν κ' οὐδένα δὲν λυποῦνται.
Τόπον, μετόχι κ' ἐκκλησιὰ καὶ σπίτι δὲν ἀφῖγαν,
τὰ στάρια ἔξω ῥίγανε, τὰ λάδια τοὺς ἐχύναν. . .
Μὰ τὴν καρδιά τῶν Χριστιανῶν τίς νὰ τὴν θεραπεύσῃ;
εἰς τὸ κακὸν ποῦ πάθασιν ὅπου τὰ σπίτια καῖγαν,
ὄσοι κ' ἂν ἦτονε ἐκεῖ, ἐδέρονουνταν κ' ἐκλαῖγαν.
Κ' ἐγροίκας θρηῆρους ἄμετρος, δαρμούς πολλοὺς νὰ κάνουν.
τὴν γῆν τους νὰ φιλούσινε καὶ τὰ μαλλιά νὰ βγάνουν. . .
Ἐδέρονουντανε διχερὶς κ' ἐλέγαν τί θωροῦμεν
καὶ ποῦ νὰ βροῦμεν κατοικίᾶς σὰν τοῦτες νὰ σταθοῦμεν;*

(Σελ. 244)

«Καὶ τίς μορφεῖ νὰ δηγηθῆ οἱ Τοῦρκοι τί ἐκάμα
τῶν δόλων τῶν Χριστιανῶν, ποῦ φεύγασι ἀντάμα!
Ὅπου τὰ σπῖτια καίγασι κί' ἄφρασι καὶ καπνίζαν.

Ἐντεῦθεν ὡς εἰκὸς ἦ χῶρα ἠρημοῦτο, πολλὰ κῶμαι ἐγκατελεί-
ποντο· πρβλ. Μπουνιαλῆ:

σιμὰ ὅπου 'τονε χωριά, εἰς ἕνα κατοικοῦσαν,
καὶ τᾶλλα ὅπου 'τονε μακρού, τὰφίναν καὶ ἐχαλοῦσαν.

Καὶ οὕτως οἱ Χριστιανοὶ ἐγυμνοῦντο, ἠγγαρεύοντο, ἐφονεύοντο,
ἠρπάζοντο οὐ μόνον τὰ πράγματα αὐτῶν ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ τέκνα. Πρβλ.

ὦ παιδωμὴ τῶν Χριστιανῶν, ζωὴ τυραννισμένη,
ἦτον πολλὴ καλύτερα νὰ 'τον ἀποθαμένοι.
Νὰ φάσινε δὲν ἠμποροῦν, οὐδ' ἠμποροῦν νὰ πιοῦσι,
καὶ τὰ μικρὰ παιδάκια τοὺς διὰ παντὸς πεινοῦσι.
Ψωμί δὲν τοὺς ἀφίνουσι, κρασί δὲν γεματίζουν
ἂν εἶν' καὶ τίποτ' ἔχουσι χωσμένο, δὲν τ' ὀρίζουν.
Ἄν κάμουν πίτιαν οἱ φτωχῆς, χωστὰ θὲ νὰ τὴν ψήσουν,
ἔχουσι φόβον ὡσάν ψηστῆ, μήπως δὲν τὴν δειπνήσουν.
Ὅπου κί' ἂν κάμουν ἐργατιῆς κ' οἱ Τοῦρκοι νὰ περνοῦσι,
ψωμί δὲν τοὺς ἀφίνουσι οὐδὲ κρασί νὰ πιοῦσι.
Κί' ἀντὶς χαράτσι τὰ παιδιὰ παίρνουσι καὶ πουλοῦν τα,
κί' ἄλλοῦ ποθὲς δὲν ἔτυχεν οὐδ' ἐγινῆκαν τοῦτα.

(Σελ. 243)

Καὶ κάθε μέρα σκοτωμοὺς ἐκάμαν 'ς τοὺς διαβάτες,
ὅπου τοὺς ἀπαντήγασι καὶ 'ς τοὺς πτωχοὺς χωριάτες.
Καὶ παίρνασινε τὸ συχνὸν γυναῖκες καὶ παιδιὰ τοὺς
κ' ἐπέμπασι τα 'ς τὰ Χανά κ' ἐμέσαν μοναχὰ τοὺς.
Τὰ σπῖτια ὄλα τῶν Ῥωμαῖων καὶ τὰ χωριά ἔημάσαν.

Καὶ δὲν ἤρουν τὰ δεινὰ ταῦτα ἀλλ' οἱ δυστυχεῖς ἠγγαρευόντο καὶ εἰς τὰς πολεμικὰς ἐργασίας· ἐνθυμήθητε ὅτι οὐ μόνον, ὡς εἵπομεν, πάντας τοὺς ὑπονόμους ἔσκαπτον ἀγγαρευόμενοι, ἀλλὰ καὶ ἐκ Ῥεθύμνης μετεκόμισαν εἰς Ἡράκλειον τὰ πυροβόλα τῶν Τούρκων σύροντες αὐτὰ εἰς ἀπόστασιν ἐξήκοντα μιλίων καὶ διελθόντες διὰ τόπων ἀβράτων, διὰ φαράγγων, ρευμάτων, δασῶν κλπ. κλπ. Πρβλ. (Σελ. 264)

*Ἔτσι τὸ λογαριάσαι κι' ἐσέριαν τὲς λουμπάρδες (=πυροβόλα)
μικροὶ μεγάλοι χωριανοὶ κι' ἐπίαναν καὶ παππᾶδες!
τοὺς τσαουσᾶδες ἔστειλε νὰ πάσι νὰ τοὺς βιάζουν...
Δέκα χιλιάδες ἦτον ἐκεῖνοι ὁποῦ βοηθοῦσαν
καὶ βόδια καὶ φανίζανε κι' ἄνδρες καὶ κουβαλοῦσαν
χώματα, πέτρες καὶ κλαδιά, τὰ θύνακια νὰ γεμίζουν...
πόσοι χωριᾶτες ἐδεκεῖ 'ς τὲς στράτες ἀποθαῖναν...
σέροντας πόσοι πέφτανε τότες κι' ἀποσωθῆκαν
πόσοι ἀποθάναν μὲ δαβδιὲς καὶ πόσοι ἐκοπήκαν!
ἐξήντα μίλια τὰ 'συρε (τὰ μεγάλα πυροβόλα), ποιὸς τὸ 'θελε λογιάσει
στράτες δυσκολοπέραστες νὰ σιάση νὰ περάση!...*

Καὶ ἂν ἄρα, καθ' ἃ εἶπον, οἱ Κρηῖτες τὸ κατ' ἀρχὰς δὲν ἔβλεπον ὡς φυσικοὺς συμμάχους τοὺς Ἐνετοὺς καὶ ὡς φυσικοὺς ἐχθροὺς τοὺς Τούρκους, ταχέως ἐνόησαν πόθεν ὁ μέγιστος κίνδυνος. Ἐντεῦθεν ἐτράπησαν πρὸς τὴν Ἐνετίαν ἀξιοῦντες νὰ πέμψη αὐτοῖς ὄπλα καὶ ἀρχηγούς καὶ δηλοῦντες ὅτι προθύμως πάνυ θέλουσι μετάσχει τοῦ ἀγῶνος. Τοιαῦται παρακλήσεις ἐστέλλοντο ἐξ ὅλης τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀνατολικωτάτων μερῶν, ἀπὸ τῆς Σιτείας, μέχρι τῶν δυτικωτάτων, Σφακίων καὶ Σελίνου. Δυστυχῶς μάτην! ἡ Ἐνετία δὲν εἰσήκουσε καὶ δὲν ἠθέλησε νὰ παράσχη αὐτοῖς τὰ μέσα τῆς ἀμύνης, τῆς συμπράξεως καὶ τῆς σωτηρίας. Ὅπως πρὸ τοῦ πολέμου τούτου οὕτω καὶ κατ' αὐτὸν ἐξηκολούθει πάντοτε, καίτοι τὰ πράγματα τοσοῦτον εἶχον μεταβληθῆ ἐπ' ἐσχάτων, διακεκμημένη πρὸς τοὺς ἐγγχωρίους ὑπόπτως καὶ ἀσυμπαθῶς, ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲ καὶ ὀλεθρίως διὰ τε τοὺς Κρηῖτας καὶ ἑαυτήν. Οὕτω λ. χ. πρότερον ἕνεκα τῆς τυραννικῆς καὶ καταπιεστικῆς πολιτικῆς αὐτῶν οἱ Ἐνετοὶ εἶχον οὐχὶ ἅπαξ ἀλλ'

ἐπανειλημμένως ἐξαναγκάσει τοὺς ἐγχωρίους εἰς ἐπαναστάσεις, αἵτινες πᾶσαι μετὰ μακροτέραν ἢ βραχυτέραν ἀντίστασιν κατεβάλλοντο, τὰ δὲ ἐκάστοτε ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἐπαναστατῶν ἐπίσημα τῶν Κρητῶν γένη ἢ ἐξεπατρίζοντο, ὅπερ συνηθέστερον, ἢ ἐφρονεῖοντο καὶ ἐξηφανίζοντο, ὅπερ συχνόν, ἢ συνεφιλιούντο, ὅπερ σπάνιον. Οὕτως εἶχον ἀφανισθῆ τὰ ἀρχαῖα ἀρχοντικά πολεμικά γένη τῶν Ψαρομηλίγκων, τῶν Βλαστῶν, τῶν Γαβαλάδων, τῶν Σκορδίλλιδων, τῶν Πατέρων, τῶν Καλλεργῶν, τῶν Χορτάκιδων κλπ. κλπ. Ἐμενον ἄρα οἱ δυστυχεῖς ἄνευ ἀρχηγῶν. Διότι εἶναι ἄξιον ἰδίας σημειώσεως ὅτι ἐκτὸς ἐνός, τοῦ Ματθαίου Καλλέργη, οὗ ὁ οἶκος, ὡς γνωστὸν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΓ' αἰῶνος συνεφιλιώθη πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς καὶ παρέμεινε μέχρι τέλους πιστός, οὐδὲν ἐκ τῶν ἄλλων γενῶν, ὅσα κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους μνημονεύονται δράσαντα, οὐδὲν λέγω, ἀναφέρεται ὅπωςδῆποτε ἐν τῷ πολέμῳ τούτῳ. Εἶχον ἄρα πρότερον ἐξαφανισθῆ. Διὰ τοῦτο βλέπομεν τοὺς ἐγχωρίους πάντοτε αἰτουμένους ἀρχηγούς παρὰ τῆς πολιτείας, ἀλλὰ μάτην.

Πρὸς τούτοις ὁ τύραννος οὔτε πρότερον ἐπέτρεπε τοῖς ἐγχωρίοις τὸ ἔχειν ὅπλα καὶ ἀσκεῖσθαι εἰς αὐτὰ οὔτε κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον ἠθέλησε νὰ ὀπλίση καὶ χρησιμοποίησιν τὰς μεγάλας καὶ προχείρους ταύτας δυνάμεις. (Κατωτέρω θὰ ἴδωμεν μαρτυρίαν τοῦ Σκληροῦ ὅτι οἱ Κρητες μαχηταὶ ἦσαν ἄνευ ὀπλων). Ἐστρατολόγει ἀντὶ πολλῶν χρημάτων Δαλματούς, Ἀλβανούς, Ἰταλούς, Γερμανούς, Γάλλους, Βέλγους κλπ., οἵτινες, καθὼς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, πολλάκις βλάβης μᾶλλον ἀντ' ὠφελείας ἐγίνοντο πρόξενoi, μόνους δὲ τοὺς δεομένους ἐπίσης ὅπως καὶ αὐτὴ σωτηρίας καὶ δὴ τοὺς φυσικοὺς ὡς εἰπεῖν συμμάχους δὲν ἠθέλησε ποτὲ νὰ ὀπλίση καὶ ἀσκήση καὶ μεταχειρίζεται ἐφοβεῖτο, ὡς φαίνεται, μὴ λαβόντες ὅπλα καὶ φρονηματισθέντες δὲν θὰ θελήσωσι μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἐχθροῦ νὰ μένωσι πιστοὶ εἰς αὐτήν. Ἐντεῦθεν ἐκρίνε προτιμότερον νὰ ἐγκαταλείπη αὐτοὺς ἀόπλους καὶ ἀσυντάκτους· οὕτω δὲ ἐγίνοντο τοῦτο μὲν εὐάλωτος λεία τοῦ ἐχθροῦ, τοῦτο δὲ ἠναγκασμένοι συνεργάται αὐτοῦ εἰς τὰ κατὰ τῶν Ἐνετῶν πολεμικὰ ἔργα.

Καὶ ὅμως τίς νὰ μὴ θαυμάσῃ! ἐτόλμων καὶ ἠγωνίζοντο οἱ δυστυχεῖς καθ' ὅσον καὶ ὅπου τοῦτο ἦν αὐτοῖς δυνατόν, πάμπολλα δὲ

θανμάσια κατορθώματα τοῦ τε ἱεροῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ ἀναγράφουσιν οἱ σύγχρονοι.

Ἐνίστε μάλιστα ἐξυμνῶν ὁ Μπουνιαλῆς τὰς πολεμικὰς ἀρετὰς τῶν ἐγχωρίων αἴρεται εἰς τὸ ὕψος ἀληθῶς ἐμπνευσμένου ποιητοῦ. Ἴδου τί λέγει (σελ. 154 καὶ ἀλλαχοῦ) περὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ ἱεροῦ Κλήρου εἰς τὸν ἀγῶνα :

*Μιὰν συντροφίαν ἐκάμανε παππαδοκαλογέροι.
κί' ἀφήκασι τὲς λειτουργιᾶς κ' εἶχαν σπαθὶ 'ς τὸ χέρι,
καὶ σμίγασι προθυμερὰ τοσοῦ Τούρκους καὶ μαλῶναν (= ἐμάχοντο)
καὶ τῶν ἐροίχταν τουφεκιὰς καὶ τοὺς ἐθαναιτῶναν.
Εἷς κάπος ἦτορ ἐκεῖ, Ἄγγελος τῶνομάν του.
καὶ ὡς ἄγγελος ἐπίγειος ἦτον 'ς τὴν κατεχίαν του (= ἐπιστήμην),
κ' ἔκανε τέχνες καὶ φωτιὰς τοὺς Τούρκους γιὰ νὰ καῖσι
καὶ δίχτοντας εἰς τὰ φορτιὰ (= προμαχῶνας) αἰγόνται κ' ὄλοι κλαῖσι.
Οἱ μπάλες νὰ λαυρίζουνε κ' οἱ Τοῦρκοι νὰ μουγκοῦνται
ὡσὰν σκυλλιά καθολικὰ ὅταν μοιρολογοῦνται.*

Καὶ (σ. 282) *Κ' ἕνας παππᾶς ἠθέλησε μόνος του νὰ προβάλη
νὰ δώση πάνω τῶν Τουρκῶν, καλὴν ἀρχὴν νὰ βάλῃ.
Κί' ὡς τὰ δεστέλλα ἦνοιξε καὶ τρέχει κί' ὄξω δίδει
μὲ τᾶρματα 'ς τὸ χέρι του, τοῦ 'ρθ' ἕνα σαγιτιδί
μέσα 'ς τὸ μάτι τὸ δεξιὸν κ' εἶχε τονὲ τυφλώσει (= ἐτύφλωσε),
μὰ κῆνος δίδ' ἀπάνω τους ὄγια νὰ τοὺς σκοτώσῃ.
Κί' ἀπήτις βλέπουν τὸν παππᾶ ἐπάνω τοὺς νὰ τρέχῃ
δίχως ἀμμάτι νὰ κολᾶ (= κτυπᾶ) καὶ νὰ μὴ δὲν κατέχῃ
πῶς ἔρχονται ἐξ ὀπίσω του αἶδα νὰ τοῦ δώσουν. . . .*

(Σελ. 250) *Εἷς γούμενος ἦτον ἐκεῖ καὶ καπετάνιος μπαίνει
καὶ τοὺς χωριᾶτες ἔκραξε καὶ μετ' ἐκείνους βγαίνει.
Χριστόφορος εἰς τὴν γενεὰν κί' ὄλοι ἄς τότε μάθουν,
γούμενος Ἀθανάσιος ὁπού 'τον τ' Ἀγκαράθου.
Καὶ μιὰν ἡμέραν σμίγουνε καὶ ἀρματωθῆκαν τόσοι
καὶ ξάφνου πάγει 'ς τὸν ἐχθρὸν κ' ἀπάνω του 'χε δώσει (= ἔδωκε)*

καὶ κατασφάξαν καὶ χαλοῦν τοὺς Τούρκους ὅπου βροῆσαν
κι' ὁ γούμενος ὡς νικητῆς κι' ὅλοι οἱ Ῥωμαῖοι βγήκαν.
Τόσα κεφάλια κόψαισι, 'ς τὴν χώρα μέσα μπῆκαν
κι' ἐφέρασίν τα μετ' αὐτούς, κι' ὅλοι ἐκεῖ χαρῆσαν.

(Σελ. 542) Μὰ 'βλεπες τὸν καλόγερο νὰ 'ν' ἀναμπουκωμένος
κι' ὡς ἓνα λιόντι ἄγριο ἔδειχνε μανισμένος,
κι' ἐρροίχασί του τουφεκές, μὰ κείνος δέν τες γροῖκα
κι' ἔτρεχε μὲ τὸ' ἐπίλοιπους κι' εἰς τὰ φορτιὰ ἐμπῆσαν.
'Αλλὰ καὶ κατ' ἄλλον τρόπον ἔσπευσε νὰ βοηθήσῃ ἡ Ἐκκλησία
εἰς τὸν μέγαν ἐκείνον τῶν Χριστιανῶν ἀγῶνα.

(Σελ. 410) Ἐκ τῆς Πόλιν ἐβγάλανε τότες τὸν Πατριάρχη
καὶ μίσσευσεν ἀπὸ 'δεκεῖ, σὲ θάνατον μὴ λάχη.
Καὶ μὲ τοὺς Φράγκους ἔτυχεν εἰς τὰ νησιὰ νὰ σμίξῃ...
'ς τὸ Κάστρο τὸν ἐφέρανε μ' εὐλάβεια μεγάλη,
γὰ νὰ ποιμαίνη τοὺς Ῥωμούς, τοὺς ἱερεῖς νὰ βάλῃ
ὄλους νὰ ξαγορεύουνε κι' ὄλους νὰ πολεμοῦσι,
κι' ὅσοι 'χασίνε κρίματα, νὰ τῶνε συχωροῦσι...
Τὲς ἁμαρτίες τοῦ λαοῦ ἔλυσε καὶ ξεπλύνει
καὶ τότες ἡ Τριμάρτηρος Πατριαρχεὶ ἐγένη.
Ἐνάγκαζεν τοὺς Χριστιανοὺς νὰ βγαίνουν νὰ κολοῦσι
τοὺς Τούρκους νὰ φονεύουσι, γὰ νὰ συχωρεθοῦσι...
Τοῦ Πατριάρχη τῶνομα τουννοῦ τοῦ παναγίου
ἐκράζανε καὶ λέγανε, ξεῦρε, Ἰωαννικίου.

Ἐπὶ τῆς σελ. 157 διηγεῖται ὅτι

Ἐκάνασι παράκλησες κι' ὁ Τοῦρκος ἀμολόρνε
βόλι μεγάλο ἔδεκεῖ καὶ δυὸ παππᾶδες παίρνε
τοὺς δύο ποῦ βαστούσανε τὴν ἅγιαν εἰκόνα...

Τὴν μεγάλην σημασίαν τῶν ἀγώνων καὶ παθημάτων τούτων τοῦ
κλήρου αἰσθάνεται προσηκόντως μόνος ὅστις ἐπεῖδε τοιαύτας σκηνάς.

Τὰ κατορθώματα τῶν λαϊκῶν ὑπῆρξαν πολυάριθμα· ἀναγράφω ὀλίγα τινά:

Ὁ Ἀθανάσιος Σκληρὸς εἰσάγει τὴν Κρήτην διηγουμένην τὰ παθήματα αὐτῆς καὶ διὰ τοῦτο πανταχοῦ ὀνομάζουσιν τοὺς Κρήτας μαχητάς, καὶ μόνους τούτους, *υἱούς, παῖδας* αὐτῆς.

(Σελ. 66)

*Εἶποντο δ' οὐ παῦροί μου ἔνθα τῶν παίδων
πρὸς τοῖσδε κωμῆταί τε τῆδ' ἄολλές
τρισχίλιοι τοῦλαττον, ἀλλ' ἄνευ ὄπλων . . .
γίγνοντο δ' οἰκτρῶς οἱ μὲν ἄγρα βαρβάροις,
οἱ δ' αὖ κατεσφάπτοντο ἐκλακισθέντες,
παῦροι δ' ὑποστρέφουσι πον γῆς κρυφθέντες.*

καὶ ὁ Μπουνιαλῆς (Σελ. 275)

*Ῥωμαῖοι πλεῖστοι βγαίνασιν / ὅπου ἐπουλλολογοῦσαν
καὶ τοῦ πουλλιῶ ἑδίδασαν²⁾ / ὄντα ψηλά πετοῦσαν.*

(Σελ. 167)

*Μὰ τότες ἐφανήκασιν (ἐν Χανίοις κατὰ τινὰ ἔφοδον) ποιοὶ ἴονε
οἱ καβαλλιέροι*

*Ῥωμαῖοι ἄξιοι τοῦ σπαθιοῦ, / παπαδοκαλογέροι
καὶ μέσα γιὰ νὰ μπαίνονοι / πασᾶδες κ' ἀνεβαῖνα,
κί οἱ Χριστιανοὶ ἀπολέρονασι / μπάλες καὶ τοὺς ἐπαῖρονα.
Τὸ Χάρο ἐκνιάζανε 'ς τὴ μέση νὰ πετᾶται
νὰ κόφτη Τούρκους καὶ Ῥωμιούς, Φράγκους νὰ μὴ λυπᾶται*).*

¹⁾ Ἐκνηγουν, διότι πουλλολόγος ὁ κνηγός.

²⁾ Ἐπετύχανον, εὐστόχουν.

^{*)} (Σ. 419).

*Μπαίνοιν 'ς τὸν Ἀποκόρωνα Φραντσέζοι τόσοι κί ἄλλοι
Ῥωμαῖοι καὶ μαλόνουσι μέσα καὶ τοὺς νικῶνε
τὲς πόρτες ἐισακίσατε, τὸ Ἀγαρηνοὺς ἀρποῦνε,
φονεύουν καὶ σκλαβῶνοσι, κροναεύγουν καὶ χαλοῦσι
ὄμπρὸς 'ς τὸν Ἀποκόρωνα κί ἀποδεκί περνοῦσι
καὶ πάσι σ' ὄλα τὰ φορτιά ὅπου ἴονε τριγύρον,
κί οἱ Τούρκοι δὲν ἐμείνασι, μᾶ τουφεκιά νὰ σύρον.*

Μὰ τρέχουν οἱ Ἀγαρηνοὶ εἰς τὰ Χανιά καὶ μπαίνουν
κ' οἱ ξωχωρῖτες χαίροντας μὲ βιάσι κατεβαίνουν.
Ζυγώνουν Τούρκους ποῦ ἔχανε καὶ πιάνουν καὶ χαλοῦνε
κ' εἰς τὴν ἀρμάτα ἤλθανε καὶ κείνοι νὰ βοηθοῦνε.
Ἔως τὴν Κολάτα ἔφταξαν καὶ σταματήσαν τόσοι
καὶ μπαίνει ἔς τὰ Τοικκαλαργειά κ' ἄρχισε νὰ τεντώσῃ.
Καὶ λουμπαριδιές ποῦ τὰ Χανιά ἀρχίζουν νὰ πετοῦσι,
γιὰ νὰ σκοτώσουν τὸ λαό, μήπως καὶ φοβηθοῦσι

(σ. 310)

Εἰς καπενάνιος ἦτανε, Πασκῆ τὸν ὀνομάζαν,
κ' ἦτο μικρὸς εἰς τὸ κρημὶ κ' ὄλοι τὸν ἐτρομάζαν
ἀνδραγαθίες ἔκανε, πάντα τὸν ἐπαινοῦσαν,
γιατὶ τοὺς Τούρκους ἔπιανε ἔς τὴν σιράτα ποῦ περνοῦσαν,
ποῦ τονε ἔς τὸ Παλαιόκαστρο καὶ βγαίναςι τὸ βράδυ,
κ' ἦσανε καὶ ἔς τὸ πλάγν του δύο καλοὶ σολτᾶδοι.
Ἐς τὴν σιράταν ὅπου θέλασιν οἱ Τούρκοι νὰ διαβοῦσι,
ἐτοῦτοι ἐμπαίναςιν ἐκεῖ, γιὰ νὰ τοὺς καρτεροῦσι
ἔς τὸν τόπον, κ' ἀνημέναςι τὰ Τούρκικα μουλάρια,
ποῦ ἔς τὰ παβιώνια πραγματιές ἐφέρναν καὶ τομάρια.
Ἐτοῦτοι ἐμένεναςιν ἐκεῖ κ' ἀφίνας κ' ἐπερνοῦσαν
καὶ μὲ πολλὴν ἀποκοιὰν ἐτρέχαν καὶ τὸ ἄρποῦσαν,
καὶ παῖρναν τὰ μουλάρια τους μ' ὄτι κ' ἂν ἐβαστοῦσαν,
τοὺς Τούρκους ἐσκοτώνασι καὶ τοὺς καταχαλοῦσαν.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι καὶ τὸ κατόρθωμα καὶ ὁ κατόπιν θάνατος παι-
δίου τινὸς βασταγαροπούλλου (= τέκνου ἀχθοφόρου). πρβλ. (σ. 296

Ἐνα βασταγαρόπουλλο εἰς τὰ μουράγια ἦτον
ἔ' τὸ Χάλασμα σὲ μιὰ μερὰ, καὶ τοῦτο γίνῃ ντρίττο
τὸ μισημέρι, κ' ἔπαιξε μόνο καὶ μοναχόν του
κ' ἡ τύχη του τὸ πήγε 'κεῖ καὶ γιὰ καλὸ δικόν του.
Μεσά 'τονε πολλότατοι κ' ἦτονε ἀναπαῦμένοι
ὄλοι σολδᾶτοι οἱ πτωχοὶ καὶ πολυκοπιασμένοι.
Κι' οἱ Τούρκοι ὡσὰν εἶδαι ἦσανε τὰ μουράγια,
μὲ δίχως κτύπον τουφεκιῶν, βγαίνουν ἀπὸ τὴν βάρδια,
κινούσιν κ' ἀνεβαίνουν, μέσα ὀγιά νὰ δώσουν,
νὰ κόψουν ὄλους ἐδεκεῖ καὶ νὰ τοὺς θανατώσουν
Ἄσφαλτα τοῦτο ἐγίνετο, γιὰτ' ὄλοι ἐκοιμοῦντα.
γιατὶ ἐγενήκασιν κ' ἄλλοῦ σὲ πόλεμον ἐτοῦτα.
Καὶ τὸ παιδάκι νὰ τοὺς δῆ χωσμένους ν' ἀνεβαίνουν
κ' ἐκεῖ σιμά, ὀπού 'παιξεν σιμώνουσι καὶ μπαίνουν,
ἔρριξε πέτρα τὸ παιδί εἰς τῶν Τουρκῶν τὴ μέση,
καὶ κείνο τοὺς σταμάτησεν κ' ὀλίγον τ' εἶχε στέσει.
Κι' ἐχούγιαξεν τῶν σολταδῶν ὀγλήγορα νὰ πάσι

ἐκεῖ νὰ τὸ ἀμποδίσουσι, κὶ ὁ Τοῦρκος θὰ τοῖσι πιάσῃ.
Τότες ξυπνοῦν καὶ τρέχουσι κὶ εἰδάν τοσι κὶ ἀνεβαῖναν
καὶ ῥίχτουν μπόμπες, λουμπαρδιές κ' ἐπάνω τους ἐμπαῖναν.
Καὶ τὸ παιδάκι νὰ κολῆ (= κτυπῆ) καὶ νὰ μὴ δὲν λαγάσῃ
καὶ πάντα μὲ τὰ χονγιατὰ τοὺς Φράγκους γιὰ νὰ κράξῃ...
"Ἐνα παιδί τοῖσι γύρισε μὲ τοῦ Θεοῦ τὴν χάρι
καὶ τοῦ παιδιοῦ τοῦ κάμασι τιμὴ πολλὴ νὰ πάρῃ.
Καπετανέο τὸ κάμε εἰσὲ ῥεάλια τόσα,
νὰ τὰ δολίξῃ ὄστε νὰ ζῆῃ μὰ ἕστερα τὸ σκοτώσα.

(Σελ. 280)

Δίχως νὰ παίρουν πλερωμὴν, μὰ παξιμάδι μόνον
κὶ εἴχασιν ὄλοι 'ς τὰ κορμὰ λαβωματιὰ καὶ πόνον.
'Ετιοῦτοι ἦτον οἱ Ῥωμαῖοι κ' ἦτον καὶ μέρος Φράγκοι.

(Σελ. 284)

'Ρωμαῖοι, Φράγκοι κὶ ἄρχοντες ὑπάσι χιλιάδες,
κ' ἐμείναν τέκνα ὄρφανὰ, γυναῖκες καὶ χηρᾶδες.
Κεφάλια μὲ τοῖσι μυαλοὺς ἀνοῖγαν 'ς τὰ χαράκια
κὶ ὡσὰν τὲς βρύσες αἵματα ἐτρέχαν 'ς τὰ χαντάκια,
μασέλλες ἀπὸ τὰ σπαθιά καὶ χέρια καὶ ποδάρια.
Κὶ ὄλοι οἱ Ῥωμαῖοι ἦτον γίγαντες παλληκάρια.

(σ. 161)

Μόνον ὄπου σκοτώνουντα κ' ἦτον τόσοι φόνοι,
κὶ ἀπάνω τους ἐπέφτανε οἱ μπάλες ὄν τὸ χιόνι
οἱ ἄνδρες δὲν ἐσώωνε τόσοις νεκροὺς νὰ θάρτουν
κ' οἱ μπάλες νὰ σκοτώνουσι ἄλλους καὶ νὰ μὴ παύτουν.
Γυναῖκα δὲν εὐρίσκετο ὄπου νὰ μὴν ἐχάσε
ἄνδρα. πατέρα καὶ παιδί (ὦ νοῦ μου, τὸ θυμᾶσαι!)
ἦ θυγατέρα, γῆ ἀδελφούς γῆ μάννα (ἀ)γαπημένη...

(σ. 364)

Μὰ ὄσον οἱ χρόνοι ἔρχονται, τὰ βάσανα πληθαίνουν,
καὶ τῶν Ῥωμαίων τὰ παιδιὰ 'ς τὸν πόλεμον διαβαίνουν,
ποῦ κόπτονται καθημερὸν τὴ χώρα νὰ φελέσουν
μὰ βλέπω κὶ οἱ ἐλλίδες τοὺς κάμμία φορὰ θὰ πέσουν.
γιατὶ ὄαν ἀποθάνουσι, ποιοὶ θὲ νὰ πολεμοῦσι;
κὶ ὡσὰν δὲν ἔχουν πλεὸ λαό, τί θέλουν νὰ γενοῦσι;

Πρὸς τοῖς μυρίοις τούτοις κακοῖς, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐπῆλθε καὶ ἡ φοβερὰ
πεῖνα· πρβλ. (σ. 369)

"Ὅπου θὰ πῶ πολλὲς βολές δὲν εἶχανε νὰ φάσι
κὶ ἀργιοῦσαν ἀπὸ τὰ νησιὰ οἱ βάρκες γιὰ νὰ πάσι
νὰ τῶνε πάσι φαγητὰ 'ς τὴ χώρα, ν' ἀγοράσουν
καὶ τὴ ζωὴ ἐστέκανε μέσα 'δεκεῖ νὰ χάσουν
ἀπὸ τὴν πείναν τὴν πολλή...

(Σελ. 168)

Μά 'νας Ῥωμαῖος μάστορας τοὺς βλέπει πῶς σιμώνουν
καὶ τόσους πλείστους Χριστιανοὺς νὰ κόφτουν νὰ σκοιῶνουν . . .
καὶ τοῦ μαστόρου ἐσίμωσε κ' ἤθελε νὰ σηκῶση
τὴ σιμετέρα, κ' ἔτρεξε νὰ σώση νὰ τοῦ δώση.
Μὰ τὸ σπαθὴν τοῦ ὁ Ῥωμιὸς καλὰ 'χε τὸ ξαμῶσει
καὶ τοῦ 'δωκεν εἰς τὴν καρδιὰ κ' εἶχεν τονε σκοιῶσει.

(Σελ. 502).

Ἐβγήμαν ἔξω οἱ Ῥωμιοὶ καὶ 'μπήκανε 'ς τὴ μέση,
κ' ἐλέγανε ἀλλήλους τους, "Οποῖος θὰ πέση ἄς πέση.
Κ' ὁ βγενικὸς καλόγερος ποτὲ νὰ μὴ σιγάσῃ
δὲν νὰ πολεμοῦσινε ὄλους νὰ τὸ ἀναγκάζῃ.

Καὶ περὶ τῆς συμμετοχῆς τῶν γυναικῶν λέγεται πολλαχοῦ, (οἷον
σ. 151, 282 καὶ ἄλλαχοῦ):

'Ακόμη κ' οἱ γυναικῆς τους ἐμπαῖναν καὶ δουλ ὕγαν
καὶ χῶμα κουβαλοῦσανε καὶ τὸ ἐδικοὺς ἐκλαῖγαν . . .

(Σ. 282)

καὶ μιὰ γυναῖκα ἔτυχε τάνδρός της γιὰ νὰ φέρῃ
ψωμί, κ' ἐκεῖ τῆς κόψανε πρώτης γιὰ μιὰ τὸ χέρι

(Σ. 203)

καὶ μὲ τὲς πέτρες νὰ κολοῦν ἐτρέχαν κ' οἱ γυναῖκες.

Καθόλου δ' εἶπειν τὴν γνώμην τῶν τότε Κρητῶν περὶ τοῦ πολέ-
μου ἀναγράφει ὁ ποιητὴς ἐν σ. 164

ἡμεῖς καλύτερά 'χομεν βλοὶ μας νὰ κοποῦμεν
παρὰ νὰ τὴν ἐδώσωμεν καὶ νὰ παραδοθῶμεν.
Μ' ἂν ἔχη τὸ σιμῶρον τοῦ δύναμι κ' ἔχη χάρι,
τὴ χῶρα μας μὲ τὸ σπαθὶ ἄς κόψῃ καὶ ἄς τὴν πάρῃ.
Καὶ τοὺς Ῥωμαίους θέλει δεῖ πῶς εἶνε παλληκάρια,
σαῖττες, βόλια δὲν ψηφοῦν, λουμπάρδες καὶ κοντάρια.

Ταῦτα πάντα μόνον οὐχὶ βοῶντα κηρύττουσιν ὅτι οὔτε ἀπροθυμία οὔτε ἀνανδρία ἐκώλυσε τοὺς ἐγχωρίους νὰ μετάρχωσι τοῦ ἀγῶνος ὅπως ὄφειλον καὶ ἤθελον, ἦτοι ὅλοι οἱ ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρᾳ ἠνωμένοι, ὅπως ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις τοσάκις ἐγένετο. Οὐχί, αἰτία τούτων ὑπῆρξεν ἡ ἀβουλία καὶ ἡ καχυποψία τῆς ξένης Ἑνετικῆς κυβερνήσεως ἐγκαταλιπούσης εἰς τὴν τύχην αὐτῶν τοιούτους καὶ τοσοῦτους ἀνθρώπους, οἵτινες οὐ μόνον ἦσαν Χριστιανοὶ καὶ ὑπήκοοι αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ ἠδύναντο ὀργανούμενοι, καταλλήλως ὀπλιζόμενοι καὶ ὀδηγούμενοι νὰ σώσωσι καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς Ἑνετίας καὶ ἑαυτοὺς ἀπὸ τοῦ Ἀσιατικοῦ ὀλέθρου.

Ἄλλὰ πλὴν τοῦ πρὸς τοὺς Κρητας ἀμαρτήματος τούτου διέπραξε καὶ ἄλλα ἡ Ἑνετικὴ πολιτεία, ὧν ἕνεκα τὸ ὀλέθριον ἀποτέλεσμα. Ἡ παλαιὰ ἐκείνη τῶν Ἑνετῶν ὀλιγαρχία ἢ περίφημος διὰ τὴν πολιτικὴν αὐτῆς σύνεσις εἶχεν ὑπὸ τοῦ πλούτου καὶ τῆς τρυφῆς διαφθορῇ φρικτῶς ἐντεῦθεν οὔτε οἱ ἄριστοι τὰ πολεμικὰ ἐκάστοτε ἐξελέγοντο πρὸς διεξαγωγὴν τοῦ φοβεροῦ πολέμου, ἀλλὰ ὑπολαμβάνοντες αὐτὸν ἀπλοῦν μέσον λείας, πλουτισμοῦ καὶ εὐκόλου δόξης συνήθως οἱ ἐν τῇ πολιτείᾳ μέγα δυνάμενοι, οὔτε οἱ ἀποστελλόμενοι ὠμονόουν καὶ συνειργάζοντο καὶ ἐπειθάρχουν προσηκόντως. Ἦτο βεβαίως μέγα τι δι' Ἑνετὸν νέον εὐπατρίδην νὰ νικήσῃ κατὰ θάλασσαν τοὺς Τούρκους, νὰ συναγάγῃ πλουσίαν λείαν, νὰ εἰσέλθῃ δαφνοστεφῆς εἰς τὴν πόλιν καὶ νὰ χειροκροτῆται καὶ νὰ θιάνηται διὰ σακχαρέων σφαιρίσκων (= ζαχαρωτῶν ἢ κοφῆτων), ὡς λέγει ὁ Σκληρὸς (σελ. 45) ὅτι ἐγένετό ποτε εἰς στρατηγὸν ἐπιστρέφοντα ἐκ τῆς μάχης καὶ κομίζοντα 100 κεφαλὰς ἐχθρῶν:

*ὄχλος δ' ὑπαντῶν σακχαρέοις σφαιρίσκοις
ἔστορέγγυον τῷ δ' ἀγορὰν διαβάντι,
κρότος τε χειρῶν συμπαρέτεινε φθόγγους.*

Μεγάλοι ἄρα κατεβάλλοντο ἀγῶνες περὶ ἀποστολῆς τοῦ ἐκάστοτε ἰσχυροῦ εἰς τὸν εὐκόλον πλουτισμὸν καὶ τὴν εὐκολωτέραν δόξαν, ὅπως ἐνομιζέτο. Βεβαίως ἐστάλησαν καὶ πολλοὶ γενναῖοι ἄνδρες. Οὕτω λ. χ. λέγει ὁ ποιητὴς τῆς τραγωδίας τοῦ *Ζήνωνος* ἐν τῷ προλόγῳ αὐτοῦ περὶ τοῦ ἠρωϊκῶς πεσόντος ἐπὶ τῶν ἐπάλλεων τοῦ Χάνδακος Κατερίνῃ Κορηλίου:

Ποῦ ᾽σαι τῆς Κρήτης καύχημα, ἄμαχε ἡγεμόνα,
ποῦ ᾽σαι Κορινθίε Κατεροῦν, τῶν πολεμάρχω ἢ δόξα; . . .
ἐβάστας τὸ κοντάρι σου, κ' ἐπλήγωνες τὸ ἐχθροῦς σου
καὶ τὴν πατριδα τοῦ Διὸς, πάντ' ἄβανες ἔς τὸν νοῦ σου
νὰ βγάλης δὲχ τὸ Ἄγαρηνούς, τὸ αἱμά σου νὰ χύσης,
τῶν Κρητικῶν τὴ λευτεριά νὰ δώσης, νὰ χαρίσης.

Ἄλλ' οὗτοι ἀπετέλουν πάντοτε τὰς ἐξαιρέσεις, ἐντεῦθεν καὶ τὰ
πολλὰ ἀλλόκοτα καὶ ἀκατανόητα σφάλματα καὶ αἰ συχναὶ ἀποτυχίαι,
ἐντεῦθεν ἢ ἔλλειψις πειθαρχίας, ἀλληλοβοηθείας, προθυμίας, πολεμικῆς
τέχνης κλπ. κλπ. Οὕτω λ. χ. ζητεῖ ἐπιμόνως ὁ πολιορκούμενος ἐν Χα-
νίοις στρατηγὸς βοήθειαν, διότι ἐξηντλήθη, ἐφορηθήθησαν ἢ ἐτραυμα-
τίσθησαν οἱ μαχηταί· ὁ δὲ ἐν Σούδα Κάπελλος

Μὰ κείνος τ(ου) ἀποκρίθηκε, πῶς εἶν' ἡ δοξιά του
ἀπὸ τῆ Σούδα νὰ μὴ βγῆ/μὲ τὰ πλεούμενά του.

Δότε μοι τὰ πλοῖα καὶ μείνετε ἐδῶ σεῖς, παρακαλεῖ ἀσκεπῆς ὁ
ἀτυχῆς στρατηγός. "Ὁχι, ἀπαντᾷ ὁ ἄλλος.

Πρὸ τοῦ Ἑλλησπόντου ὁ μὲν ναύαρχος Λάζαρος Μωκενίγος, ἀνὴρ
τῶ ὄντι γενναῖος, ὄρμᾳ ἐπὶ τὰ ἐχθρικά πλοῖα, καίτοι ταῦτα ἦσαν ὑπὸ
τὴν προστασίαν τῶν πυροβόλων τοῦ φρουρίου, μάχεται γενναίως καὶ
πίπτει, ἀλλὰ τὰ λοιπὰ πλοῖα «νωθρῶς ἠρέτμουσι καὶ ἄπωθεν ὀμάρτουσι!»
Ἐν Ῥεθύμνῃ οἱ 900 ἵππεῖς ἐθελοκακοῦντες μένουσιν ἀδρανεῖς μακρὰν
τῆς μάχης. Αὐτόθι οἱ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Τσαιζαρίνην ἐγκαταλείπουσιν
αὐτοβούλως τὴν θέσιν, τὸ Καρτέρι, καὶ ἡ πόλις ἀλίσκεται.

Ἐξ ἑπτὰ Ἑνετικῶν πλοίων τὰ 3 μάχονται πρὸ τοῦ Ἑλλησπόντου,
τὰ δὲ 4 ἀδρανοῦσιν. Ὁ δὲ Σκληρὸς ἀναγράφων ταῦτα προστίθησιν ὅτι
«Ὁ ἴ τί μοι πάρεσι μεμψιμοιρέειν. Ὡς εἶ γε πᾶσαι προσπάλαιον. . . »
ἄλλην θὰ εἶχομεν ναυμαχίαν Ἐχινάδων.

Νικᾷ ἐν ναυμαχίᾳ παρὰ τὴν Νάξον ὁ Μωκενίγος, ἀλλ' ἀντὶ νὰ
καταδιώξῃ τὰ φεύγοντα πλοῖα τοῦ ἐχθροῦ, ἐξέρχεται εἰς τὴν Νάξον,
ἵνα συλλάβῃ ἐπὶ ἀπεμπολήσει τοὺς εἰς τὴν γῆν καταφυγόντας ναύτας
τῶν Τουρκικῶν πλοίων, Ἕλληνας ὄντας.

Πολιορκεῖται ὁ Τουρκικὸς στόλος ἐν Ῥόδῳ, ἀλλὰ στάσις ἐν τῷ

Ἐνετικῶ ἀναγκάζει νὰ διαλύσῃ τὸν ἀποκλεισμὸν καὶ ὁ Τουρκικὸς σπεύδει εἰς Χανία καὶ σφύζεται.

Νικῶσιν ἐπανειλημμένως τὸν Τουρκικὸν στόλον πρὸ τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους καὶ ὁ ναύαρχος προτείνει νὰ πλεύσῃ εἰς τὴν Κρήτην, πολιορκήσῃ κατὰ θάλασσαν τὰ Χανία καὶ τὴν Ῥέθυμναν καὶ ἐξαναγκάσῃ εἰς λιμὸν καὶ παραδόσιν. Καὶ ὁμως τὴν σωτήριον ταύτην γνώμην πάντοτε ἀπέκρουσαν οἱ πολλοί, προτιμότερον εὐρίσκοντες νὰ τρέπωνται τὸ μὲν ἐπὶ τοὺς ἀτυχεῖς νησιώτας, ἀφαιροῦντες ἀπ' αὐτῶν τὰ ζῶα καὶ τὰ πλοῖα, ἤτοι τὰ μέσα τοῦ ζῆν, καὶ ὑποβάλλοντες εἰς ἀκατάπαυστον φορολογίαν, τὸ δὲ ἐπὶ τὴν ἄλωσιν Χριστιανικῶν πόλεων καὶ νήσων, τ. ἔ. ἐπὶ τὸν εὐκόλον πλουτισμὸν. Τὸ μέγεθος τῆς λεηλασίας ταύτης νοεῖ τις ἐκ τούτου ὅτι 46 πλοῖα στέλλουσιν οἱ συμμαχοῦντες Γενοᾶται εἰς βοήθειαν, ἐπὶ τῷ ὄρω οὔτοι μὲν νὰ ἔχῃ τὴν λείαν τὴν ἐκ τῶν ἀλικομένων Ἑλληνικῶν πόλεων καὶ νήσων, οἱ δὲ Ἐνετοὶ αὐτὰς τὰς πόλεις καὶ νήσους. Ἐκ τούτων ἔπασχον τὰ πάνδεινα οἱ δυστυχεῖς Ἕλληνες ἄλλοτε μὲν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλλοτε δὲ ὑπὸ τῶν λεγομένων τούτων Χριστιανῶν. Οὕτω κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν συγχρόνων οὐδεμία σχεδὸν νῆσος τοῦ Αἰγαίου Πελάγους ἔμεινεν ἀπαθῆς, ἀλλὰ πρὸς τούτοις καὶ αἱ Καλάμαι, καὶ ὁ Βόλος καὶ τὸ Καστελλόριζον καὶ ἄλλαι πολλαὶ Ἑλληνίδες πόλεις καὶ χῶραι ἔπαθον τὰ πάνδεινα λεηλατηθεῖσαι ἢ ἐξανδραποδισθεῖσαι. Οὕτω στενῶς συνδέεται ἡ τύχη τῆς Κρήτης μετὰ πάσης τῆς ἐγγύς Ἀνατολῆς, ὥστε ὅπως ἡ ἱστορία πολλάκις ἀπέδειξε, μετὰ τῆς Κρήτης συμπάσχει καὶ πᾶσα ἡ λοιπὴ Ἑλλὰς καὶ ἡ Ἀνατολή!

Περβλ. σ. 261

Πάρο, Ἀξιά καὶ Κάρπαθο, Τήνο καὶ Σαντορίνη,
'ς τὴ Μήλο καὶ 'ς τὴν Κίμωλο παράτι δὲν ἀφίνει (ὁ γενεράλης)
'ς τὴν Σίφνο, εἰς τὴν Παροικιά, 'ς τὴν Σύμη θὲ νὰ πάσι.
Πολύκανθο, 'ς τὴν Ἀμοργό, τὴν Πάμο νὰ φθάσῃ,
καὶ 'ς ὅλον τ' Ἀρκοπέλαγο, 'ς τὴ Μύκονο, 'ς τὴ Στεία,
καὶ ἐγίνηκεν ἀναμιγῆ σὲ τούτα τὰ νησιά,
ὅπου ἦσαν πάντα τῶν φτηνὰ κ' ἦτον ἀναπαυμένοι
καὶ Τούρκος δὲν τοὺς περιόριζε, γιατί ἦσαν φυλαγμένοι...

Κ' ἐδῶκαν ὄσω τὰ Φραγκιά κ' ἐκάμασι κομμάτια
τὲς πόρτες, καὶ τοὺς ἄρρωστους ὅσῳ 'τον 'ς τὰ κρεββάτια
ἐρρίχτασι καὶ πέθανον ὡς καὶ τὰ στρώματά τους,

καὶ χάμαι τοὺς ἀφίνασι κ' ἤτονε τὰ κορμιά τους,
 οἶαν Τούρκους ὄλους το' εἶχαι καὶ οὐκ ἔλλους τοὺς χουγιάζαν,
 κ' εἶδανε πρῶγμα τὰ νησιὰ ὅπου δὲν τὸ λογιάζαν
 ὅλα τὰ πράγματά τωνε, τὲς κορασιὲς νὰ παίρνουν
 μὲ τὰ σφιγκταγκαλιόσματα ἔς τὲς ρουῖγες νὰ τὰ σέρουν...
 'Σ τὴ Σκέρο φθάνει ὁ Φώσκολος, ὄρμια νὰ τὴν ἐπιῶση
 τοὺς Τούρκους νὰ σκλαβώσουνε κί' ὅλη νὰ τὴ χελάση.
 Κί' ἀπῆς ἐβγήκαν ἔδεκετὶ τὰ σπλιὰ ἐκρουσεῦσα
 κί' ἐπῆρανε τὸ πρῶμά τους, δσὰ βραν ἐκεῖ μέσα.
 Ἦδραν τὸ πρῶμα τῶν 'Ρωμιῶν κί' ὄξω γιὰ μιᾶς τὸ βγάνουν
 ἔς ὅλα τὰ σπλιὰ τοῦ νησιοῦ φωτιά ἐτότες βάνουν
 ἔς τὸ κάστρο Τούρκοι καὶ 'Ρωμιοί, γυναῖκες ἀνεβήκα
 καὶ μὲ σπουδὴ ἐτρέχανσ ὄλοι καὶ σφαλιστήκα...
 Κί' ἀρχίζουνε τὰ κάτεργα βόλια γιὰ νὰ πετοῦσι
 κί' οἱ μπουρμπάδροι εἰς τὴν γῆ ὅσοι μποροῦν νὰ βγοῦσι
 μπόμπες ἀπάνω νὰ πετοῦ, νὰ σποῦσι νὰ σκοτώνου
 ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ, ὡ ἀπονιά τοῦ φόνου!
 Κί' οἱ Χριστιανοὶ ἐβγαίνασι τρηγυρα καὶ τοὺς κρᾶζα
 'Ελεημοσύνη γιὰ τὸ Θεό! νὰ κῆμονν ἐχουγιάζα.
 Κί' εἰς τὰ τειχιὰ σιμώνουσι οἱ Φράγκοι καὶ τρηπτοῦν τὰ
 βοτάν (= πυρῆτις) τὰ γεμίσαγε καὶ καῖνε καὶ χαλοῦν τα...
 " Ἀσπρη παντιέρα βάνουσι γιὰ νὰ παραδοθοῦσι
 κί' ὁ γενεράλης ὄριζεν ἀκόμη νὰ κολοῦσι.
 Καὶ τὸ τειχιὸ οἶαν ἔπρεσ, ὄλοι ἀνεβήκα ἀπάνω,
 καὶ τὸ κακὸ τῶν Χριστιανῶν τὸ γράφω καὶ τὸ βάνω.
 Το' Ἀγαρηνοὺς ἐκόρανε καὶ τοὺς 'Ρωμιοὺς ἐπιάσαν
 καὶ μὲ μεγάλες παιδωμὲς κάτω τοὺς κατεβάσαν.
 Τὲς κορασιίδες καὶ παιδιὰ οἱ ὄρχοντες ἐπῆρα
 καὶ κάμασί τση τὲς πτωχὲς ὡς ἤθελεν ἡ μοῦτρα.
 Τὸ κάστρο ἐχαλάσανε καὶ τὸ νησιὸ ἔρημάσσουν
 καὶ λοχαγιάζασι κί' ἄλλου τόπουσ νὰ πᾶν νὰ πιάσουν...
 Σ' τὰ κάτεργα τοὺς φέρανε κί' μέσα κί' τοὺς δένουν
 ἔς τὴ σκλάβωσι νὰ λάμνουσι καὶ πάντα νὰ πεθαίνουν,
 καὶ κατεργάροι νὰ γενοῦν, ὄχι γιὰ νὰ πουλειοῦνται,
 ὄχι νὰ ξεγοράζονται, ἀλλὰ νὰ τυρανιοῦνται.

ἰατὴν κωδικοῦ
 ὁσπνὴ πρὶ
 ἰσάει δσα
 μεδίκασαι εἰ
 πω ἔκτω ;
 ὁ δυνεῖς ; ἰ
 ὁ δὴν ; τὸ
 Κακὸν δὲ
 ὁ δὲ ἔλεγε
 ὁ Καρμῆ
 τὸ γὰρ
 ἦμα ἰς
 Τὴν ἄρη
 ἡν χί' ἰ
 ἡν κί' ἰ
 ἡν δὲ ἰ
 κί' ἰ
 κί' ἰ

(Σελ. 360)

Κί' ὅλα ἔς τὸ Βόλο μπαίνοσι κί' οἱ Τούρκοι ὄλοι φύγαν
 καὶ πιάσασινε τὰ βουσιὰ, κί' οἱ Χριστιανοὶ ἀνοῖγαν
 τὰ σπλιὰ καὶ τὰ μαγατζιὰ ὅπου ἔχαι τὰ στάρια
 καὶ τότες ἐπλουτίνασιν ὅλα τὰ παλληκάρια...
 Χαλοῦσι σπλιὰ τῶν 'Ρωμιῶν κί' ὄξω τὰ στάρια βγάνουν,
 παιδιὰ, γυναῖκες, γέροντες ἔς τὰ κάτεργα τοὺς βάνουν.
 Τοὺς τόπουσ ἀφανίσασινε ποῦ ἔκωνε τόσα πλούτη,

σωρούς μὲ τὰ γεννήματα γεμῆτοι οἱ τόποι τοῦτοι.
Ἄλλοι ἐκόπταν τὰ δέντρα, ἄλλοι τὰ σπίτια ἐρρίκτα,
ἄλλοι φωτιὲς ἀνάφτανε καὶ λάμπρυνεν ἡ νύκτα.
Ἐπῆραν πρόβατα πολλά, δσά ἔβρανε καὶ βόδια,
καὶ μαγερέματα, κραιβά καὶ στάρια τόσα μύδια.

(Σελ. 414-5)

Νὰ δηγηθῶ τὰ βάσανα ὅλα νὰ μὴν τὰ χάσω
ὄγια τὸ Καστελλόρριζο τί πάθαν καὶ τί γίνη
κι' ὄλοι Ῥωμοὶ τί πάθασι, δὲν γράφονται . . .
Κι' εἰς τὸ Καστέλλι δίδουνε καὶ τὸ τειχιὸ χαλοῦσι.
Οἱ Τοῦρκοι ἐτρομάξανε κι' ὄλοι οἱ Ῥωμαῖοι τότες
κ' οἱ Φράγκοι ἔξω στέκανε κι' ἀνοίγουνε τὲς πόρτες,
κ' εἰς τὸν λιμνῶνα μὲ βοῆ τὰ κάτεργα ἐμπαίνου
κι' ὄλα τὰ σπίτια πιάνουσι καὶ τότες ἀνεβαίνου . . .
Ἐπιάσαν ὄλους τοὺς Ῥωμοὺς σᾶν Τοῦρκους καὶ τοὺς δένου
Ἄσπ' ὄλα τὰ πράματά τωνε καὶ κείνους καὶ τοὺς σέρουιν.
Ἄσοι κι' ἄν ἐγλυτώσανε, ἀπῆτις τοὺς νικήσαν
τοὺς πήρανε γιὰ τὸ κουπὶ γιὰ μὰ καὶ δὲν ἀργῆσαν.
Ἐρρίξασινε τὰ τειχιὰ καὶ τὸν λαὸν ἐπῆραν,
τὲς κορασὲς ἐδέσανε κι' ὄλες μαζὶ τὲς σῶσαν.
Παιδιά μικρὰ Χριστιανῶν, γυναῖκες τιμημένε
σέρναν τοη σᾶν πολιτικὲς καὶ καταδικασμένε.
Χρυσάφι πήρανε πολὺ, ἀσήμι κι' ὄ,τι εὔρηκαν . . .
καὶ πήσαν ὄλον τὸν λαὸν κι' ἀπὸ ἄκεκὶ ἐκινήσαν
κι' ἐρχονται καὶ γυρίζουνε νὰ πᾶν κι' εἰς ἄλλους τόπους.

(Σελ. 262)

Φθάνουν ἔς τὴ Σέρφον κάτεργα (Ἐνετικὰ) καὶ βγαίνουιν πολεμάρχοι
καὶ τὰ κινδῆλια τῆργυρᾶ παίρνουιν τοῦ Ταξιάρχη.
Μὲ δίχως φόβον τοῦ Θεοῦ τὲς ἐκκλησιὰς ἐγδῶσα
τῶν καλογέρων κᾶμασι πάθη πολλὰ περίσσα.
Ἀνὸ καλογέροι ἐπήγασι ὀμπρὸς ἔς τὸν γενεράλη,
καὶ τοῦ εἶπανε γιὰ τὲς ἐκκλησιὰς «Εἶδησι, ἀφέντη, βάλε,
νὰ μὴ δὲν γδύνουιν τὸ ἐκκλησιὰς, ἤσουχα νὰ περᾶσου,
κι' ὄρισε τοῦτο νὰ γενῆ ἡ Ὑψηλότητά σου».
Κι' ἐκεῖνος ὡς τὸ γροίκησεν, εἶπεν ὄγια νὰ πιάσουιν
τοὺς καλογέρους τοὺς πτωχοὺς, γιὰ νὰ τὸ ἄλυσιδιάσουιν!

(Σελ. 409)

Τότες ἐπαρᾶδόθησαν ἔς τὴν Καλομάτα μέσα
κι' οἱ Τοῦρκοι ὄλοι φύγανε κι' εἰς ἄλλη χώρα ἐπέσα.
Οἱ πόροι ἀνοιχτήκανε κ' οἱ Φράγκοι μέσα μπῆκαν

κι' ἀνοίξανε τὰ μαγαζὰ καὶ τὰ κρασιὰ εὐρήκαν
κ' ἤπιανε ὅσο θέλασι καὶ χύναν καὶ τοακίσαν
τὲς πόρτες ὅλες τῶν σπιτιῶν κι' ὅλα ἔδεκε τὰ γυῖσαν.
Οἱ κατεργάροι ἐμπαίνασι προθυμερὰ νὰ σώσου
μὲ τὰ βαρέλλια νὰ βαστοῦ, κρασιὰ νὰ τὰ γυμώσου.
Κι' οἱ Καλομάτες ἤλιζαν νὰ μοῦν καὶ νὰ πορίσουν
κι' ὄχι νὰ γδύνουν τοὺς πτωχοὺς καὶ ζῶρκους νὰ το' ἀφήσουν,
ὁπού ἄχανε τὴν πεθυμιὰ μὲ Χριστιανοὺς νὰ σώσουν
τοοὶ Τούρκους νὰ ξεορίσουνε καὶ νὰ τοὺς λευτερώσουν.
Ἐν τὸ πρόσταγμα τοῦ ἀφεντὸς ἤσανε ξεχωρῖτες
πλείσοι Μανιάτες ἦτον καὶ μέρος Ἀρβανῖτες
καὶ κείνοι κάμαν τὸ κακὸ ὅπου τὴ χώρα κλέψαν
καὶ πήσανε τὰ πράματα σὰν κλέφτες κ' ἐμισοῦσαν.

Ὅμοια ἐπέστη καὶ ἡ Αἴγινα καὶ ἡ Τήνος καὶ σχεδὸν πᾶσα Ἑλληνὶς νῆσος
ἢ παράλιος πόλις.

Ἄριστα καὶ ἀνδρειότατα ἐπολιτεύθησαν οἱ κάτοικοι τῆς ὀχυρᾶς Μονεμβα-
οίας ἀντιστάντες πρὸς τοὺς Φράγκους.

(Σελ. 364)

Πᾶσι νὰ πολεμήσουνε καὶ τὴ Μονοβασίαν.
Κι' ἡ τύχη τότες ἤθελε κ' οἱ Τούρκοι ἔξω βγήκαν
μὲ τὸν μπαῶν εἰς τὴ στερεὰ κ' εἰσε περβόλια μπήκαν,
καὶ Τούρκος δὲν ἀτόμεινε ἔς τὴ χώρα, ἔς τὸ Καστέλλι.
Καὶ φτάξασι τὰ κάτεργα κ' εἰς τὸ γιοφύρι γγίζουν
καὶ ῥίχτουσι τοῦ λουμπαρδιῆς καὶ κάτω τὸ κρεμνίζουν.
Μὰ ὁ προβεδόρος ἔκραξε πρωτόγερος γιὰ νὰ ῥθουν,
γὴ ἂν θὰ πολεμήσουνε, πολὺ κακὸ θὰ πάθουν . . .
Διὸ τρεῖς ἐκατεβήκανε τοῦ προβεδόρου λέσι
« Ἐτούτη ἡ χώρα δὲν μπορεῖ ἔτσι εὐκόλα νὰ πέση.
Κ' ἐμεῖς νὰ τὴν ἐδώσωμεν, ἀν εἶν' ἔς τὴν ἐξουσιάν μας . . .
καὶ πιβουλιὰ δὲν κάνομεν οὐδὲ καὶ τὸ γροικοῦμεν . . . »
Σαράντα μέρες ἔστεκαν τὰ κάτεργα τριγύρου . . .
μὰ καὶ ἔς τὰ κάτεργα ὁ λαὸς ἄρχιζε νὰ λιγαίνει
καὶ το' ἔβαλε ἔς τὰ κάτεργα μὰ νύκτα κ' ὄξω βγαίνει
καὶ μίσησεν ἀπὸ ἔδεκε π' ὄλιζε νὰ τὴν πιάση.
Καὶ λουμπαρδιῆς ἐρρίξανε ὄγιά χαρὰ δικὴ τους
πὼς οἱ Ῥωμαῖοι ἐκάμανε τὴν νίκη μοναχοὶ τους.

Πάντων συνειτώτα φαίνονται πολιτευθέντες οἱ Χιοὶ ἀποτρέψαντες διὰ
παρακλήσεων, ὡς λέγει ὁ ποιητής, διὰ δῶρων δὲ πιθανώτερον, τὴν λεηλασίαν.

(Σελ. 416)

Ἐπήγασι κ' εἰς τὴ Χιό, ὄγιά νὰ τὴν ἐπάρουν,
κ' οἱ Χιώτες τὸν ἔλεγε, ἂν θέλουν νὰ σταλάρουν,

γιατι εἶχασιν ἐλευθεριά κ' ἦτον ἀναπαύμενοι
πλεῖα ἀπ' ἄλλον τόπον καὶ νηοῖν ἔς ὅλη τὴν οἰκουμένην
Φράγκοι, Ῥωμαῖοι στέκουνε σὰ νά ἔτον Χριστιανοσύνη
οἶν νὰ μὴν ἦτονε Τουρκιά, ἔχουσι καλωσύνη.
Γιὰ ταύτως λέων ὄλοι τρὺς τῆς ὑψηλότητάς σου
νὰ μὴ δὲν δώση πόλεμον, νὰ ζήσῃ τὸ ὄνομά σου . . .
Τοῦτο ἀπηλογήθησαν ὀμπρός ἔς τοῦ γενεράλε
καὶ τοῦ ἴπανε « Ἐς τὸ κόρφο σου τὸ χέρι, ἀφέντη, βάλε ».
Τὸ δίκαιον τοὺς ἐγροίκανε καὶ ἐλυπήθηκέν τοσι
καὶ μίσησε καὶ λεύθερος ἐτότε ἀφῆκέν τοσι.

Τὸ σκληρὸν καὶ ἀπάνθρωπον πνεῦμα τῶν λεγομένων τούτων Χριστιανῶν μαθαίνει τις καὶ ἐκ τῆς ἀθλίας διαγωγῆς τῶν Γάλλων ἐν Νάξῳ καὶ ἐκ τῆς ἐγκαταλείψεως τῶν δυστυχῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν μανίαν τῶν Τούρκων κατὰ τὰς τροπὰς ἢ ἀπωλείας τῆς μάχης, ἀκριβῶς ὅπως ἔκαμον καὶ οἱ Ῥῶσοι βραδύτερον ἐν Πελοποννήσῳ. Πρβλ. (σελ. 417)

Ἄποῦ τὴ Φράντζα ζοτεῖλε Φραντσέζους, ὄγα νὰ ἔλθουν
ἔς τὴν Κρήτη νὰ μαλώσουνε, πολλὸν καλὸν νὰ πάθουν.
Σολτιάδουε πέμπει τέσσαρες χιλιάδες νὰ μαλώσουν
καὶ τοῦτοι νίκη καὶ τιμὴ τοῦ βασιλεῦς νὰ δώσουν.
Κι' ὁ Ἀρμερῖγος πρίντοιας καὶ στρατηγὸς ἐγένη
νὰ ἄθῃ μὲ τούτους ἔς τὸ νησί, ἡ φήμη του νὰ μείνη
ἀπάνω ἔς ὅλη τὴν Φραγκιά, πῶς οἱ Φραντσέζοι ἐπῆγαν
κι' ἀρχίζοντας τὸν πόλεμον, οἱ Τούρκοι ὄλοι ἐφύγαν.
Ὁ γενεράλης το' ἐπεφεν, ὁ μέγας Μαιζαρίνης,
εἰς τὴν ἀρμάδα νὰ ὀρθονε ποῦ ἔτον ὁ Μορεζίνης.
Κι' ἀπῆς ἐφτάξαγε ἐδεκεῖ, εἰς τὴν Ἀζιὰν τοὺς βγάνει,
νὰ σταματήσουν ἔς τὸ νησί κι' ὄλην τὴν χώρα πιάνει.
Μὰ γίνην ἀνακάτωσις εἰς τὸ νηοῖν ἀπάνω
ποῦ φάγαν ὄλα τὰ ὄζά, μὰ δὲν ἀναθιβάνω . . .
Ὅλους ἀπὸ τὰ σπῆτια τοὺς τοὺς βγάνασι καὶ μπαΐναν.
κι' οἱ Χριστιανοὶ ἐπῆγασιν εἰς τὰ βουνηὰ καὶ μέγαν . . .
Καί: Ἄμμ' οἱ χωριᾶτες οἱ πτωχοὶ τόσο λαὸ θωροῦνε
καὶ κείνοι κατεβήκανε ἔς τὴ Σούδα γιὰ νὰ μποῦνε
μὲ τὲς γυνῆκες καὶ παιδιὰ νὰ δείξουν μιτισοσύνην,
ἄμμ' ὄξω ἐκεῖ το' ἀφῆκανε καὶ τί κακὸν ἐγένη! . . .
Τοὺς χωριανούς ἀφῆκανε ἐκεῖ γιὰ νὰ τοὺς πιάσῃ
καὶ πῶς ἐπολεμούσατε ὄλους νὰ τοὺς χαλάσῃ
καὶ νὰ σκλαβώσῃ τὰ παιδιὰ καὶ το' ἄνδρες νὰ σκοτώσῃ
καὶ τὴ χαρὰ ὄπού γανε σὲ θλίβη νὰ τὴ δώσῃ . . .

Καθόλου εἰπεῖν τὸν χαρακτῆρα τῶν Ἑνετικῶν στρατευμάτων κατὰ

τε ξηράν και κατά θάλασσαν ἄριστα χαρακτηρίζει ὁ Ἀθανάσιος Σκλη-
ρὸς ἐν ΙΓ' 275 λέγων

*ἔθος γὰρ δπλίταισι τοῖς μισθαροῦσιν,
εἰ λάτρον οὐ πρόχειρον εἶη εὐκαίρως,
συστασιάζειν και κυδοιμεῖν ἀσκέπτως. .*

Φαντάσθητε ὅτι κατήντησεν ὁ μισθοφορικὸς οὗτος στρατὸς ν' ἀπειλῆ ὅτι θὰ παραδώσῃ τὸν Χάνδακα εἰς τοὺς Τούρκους, ἐὰν μὴ ὀδηγηθῆ εἰς λαφυραγωγίαν, ὅτι πολλοὶ τούτων ἠδομόλουν εἰς τοὺς ἐχθροὺς και ὅτι ὁ στρατηγὸς Ῥίπης ἀνεκλήθη, διότι ἠξίου νὰ ἐπιβάλλῃ πειθαρχίαν. Ἀπορῶ, παρατηρεῖ ὁ Σκληρὸς, πῶς διὰ τοιαύτην ἀφορομὴν ἐστερήθημεν τοιούτου ἀξίου ἀρχηγοῦ.

Ὅπως δὲ οἱ κοινοὶ στρατιῶται οὕτω και οἱ πολλοὶ τῶν ἐρχομένων εἰς βοήθειαν ὀνομαστῶν ἱπποτῶν Γάλλων, Γερμανῶν κλπ. οὐ μόνον δὲν ἐπειθάρχουν καταφρονοῦντες τοὺς ἐμπόρους Ἐνετοὺς και τὸ ἄλλο μισθοφορικὸν ἀλλὰ και ἀναλαμβάνοντες αὐτοὶ τὴν ἀρχηγίαν ἢ τολμῶντες καθ' ἑαυτοὺς, ἐπειδὴ πρὸς τοῖς ἄλλοις ἠγνόουν και τὸν τρόπον τοῦ μάχεσθαι τῶν Τούρκων, πολλάκις ἐγίνοντο παραίτιοι μεγάλων ἀτυχημάτων ἐκ τούτου ταχέως ἀπῆρχοντο εἰς οὐδὲν ἄλλο συντελοῦντες ἢ εἰς ἀποθάρρυνσιν τῶν ἡμετέρων.

Ἀλλὰ και αὐτῆς ἀκόμη τῆς ἀπαισίου προδοσίας εἰς τοὺς ἐχθροὺς δὲν ἀπείχοντο πάντοτε οἱ ξένοι οὗτοι. Οὕτω λ. χ. κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Ἰσχυρᾶς τότε ἀκροπόλεως Ῥεθύμνης, εἰς ἣν εἶχον καταφύγει μετὰ τὴν ἄλλωσιν τῆς κάτω πόλεως οἱ δυστυχεῖς κάτοικοι, οἱ Τούρκοι κατασκευάζουσιν ὑπονόμους πρὸς διάρρηξιν τῶν τειχῶν. Ἐσπέραν τινὰ ἀνακαλύπτεται δι' ἀνθυπονόμου ὑπὸ τῶν πολιορκουμένων ὑπόνομος τῶν Τούρκων, ἀναβάλλεται δὲ εἰς τὴν αὔριον πρωὶ ἢ μεταίωσις αὐτοῦ· ἀλλὰ τὴν νύκτα οἱ μισθοφόροι προδίδουσι τὸ πρᾶγμα εἰς τοὺς πολεμίους, ἐντεῦθεν ἀνάπτεται νυκτὸς ἔτι ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἀνατρέπεται τὸ τεῖχος και ἐξαναγκάζονται εἰς παράδοσιν οἱ πολιορκούμενοι.

Ὅμοίως διὰ προδοσίας ἔπαθε τὰς μεγίστας συμφορὰς ὁ Χάνδαξ, και προδότης ἦν Φράγκος ἢ μᾶλλον Φραγκολεβαντῖνός τις. «Ὁ προ-

μαχὸν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου καὶ τὸ παρὰ τὴν Ἄμμον φρούριον εἶναι ἀσθενέστερα» εἶπε ποτὲ ἀκριτομυθῶν ὁ φρούραρχος Χάνδακος πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τῶν Δαλματῶν μισθοφόρων. Τοῦτο ἤκουσεν ἄθλιός τις Μπαρότσης καὶ ἔσπευσε νὰ πωλήσῃ εἰς τοὺς Τούρκους, ἵνα λάβῃ γενναίαν ἀμοιβήν· ἔκτοτε δὲ κατ' αὐτῶν τῶν δύο φρουρίων ἐνέτεινον τὰς δυνάμεις αὐτῶν οἱ ἐχθροί, μέχρις οὗ κατηδάφισαν αὐτά, καὶ ἡ πόλις ἠναγκάσθη νὰ παραδοθῇ. Περὶ τοῦ Μπαρότση τούτου λέγει ὁ Μπουνιαλῆς (σ. 476)

*Φράγκικα δὲν ἐπίστευε, δὲν ἤτονε Ῥωμαῖος,
μόνο γιατί ἔχε βάπτισμα, μὰ πέραν σὰν Ἑβραῖος.*

Δηλαδή ἦτο τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, οἵτινες σήμερον γνωστοὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα Φραγκολεβαντίνων πιστεύουσιν εἰς μόνα τὰ χρήματα.

Διὰ πάντα ταῦτα ὁ δυστυχὴς ποιητὴς ἀπολοφυρόμενος τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος λέγει:

*Δὲν φέρνω περισσότερον, ὀγιά νὰ μὴ πομπεύγω
τὸ ῥίτο τὸ Ῥωμαῖκον, γι' αὐτὸ τὸν λόγο φεύγω.*

Μόνο σὰς λέγω, κλαύσετε γιὰ τὴν Χριστιανοσύνη...

*Ἄν στέκουν μὲ το' Ἀγαρηνοὺς ἢ μὲ τοὺς Φράγκους λάχουν
εἰς ὅποια χέρια τύχουνσι, τοῦτα οἱ Ῥωμαῖοι τὰ ἔχουν*

Ἐνῶ δὲ τὰ τῶν Ἑνετῶν καὶ τῶν συμμάχων εἶχον οὕτως, τὰ τῶν Τούρκων ἦσαν παντελῶς διάφορα· ὁ στρατηγὸς αὐτῶν ἠπίστατο ὅτι πᾶσαν ἀποτυχίαν θὰ ἀπέτινε διὰ τῆς ἰδίας κεφαλῆς· πρὸς τούτοις δὲν ἀνεκαλεῖτο συχνὰ ἵνα σταλῇ ἄλλος, ἤσκει δὲ αὐστηροτάτην πειθαρχίαν κύριος ὢν ζωῆς καὶ θανάτου τῶν ὑφ' ἑαυτόν. Ὁ στρατὸς ἐπ' ἴσης δὲν ἀπηρτίζετο ἐκ μισθοφόρων στασιαζόντων, ἀλλ' ἐξ ἀνδρῶν μαχομένων μὲν καὶ ὑπὲρ τῶν ἐπιγείων ἀγαθῶν, ἀγωνιζομένων δὲ μάλιστα ὑπὲρ πίστεως καὶ δὴ φανατικῶς, ἐτοίμων δὲ δι' αὐτὰ εἰς πάντα κόπον καὶ πᾶσαν στέρησιν. Ἐκ τούτων πάντων κατανοεῖ ἕκαστος ὅτι ὁ πόλεμος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ λάβῃ ἔκβασιν διάφορον ἐκείνης ἣν ἔσχεν.

Γ') *Περὶ τῶν παθημάτων καὶ περὶ τῆς ψυχικῆς καταστάσεως τῶν Κρητῶν μετὰ τὴν κατάκτησιν.*

Εἶδομεν ἄνωτέρω πῶς περιγράφονται ὑπὸ τῶν συγχρόνων τὰ κακουργήματα τῶν Τούρκων ἅμα ἀφικομένων εἰς Κρήτην καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ μακροῦ πολέμου καὶ τέλος τὴν περὶ τῆς μεγάλης, αὐτόχρημα καταπληκτικῆς, φθορᾶς τῶν Κρητῶν μαρτυρίαν τοῦ Μπουνιαλῆ. Νῦν λαμβάνοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν μετέπειτα διαγωγὴν τῶν Τούρκων πρὸς τοὺς ὑποταγμένους Κρητίας καὶ συνδυάζοντες ταύτην πρὸς τὰς τῶν συγχρόνων εἰδήσεις εὐρίσκομεν ὅτι αὗται φαίνονται οὐ μόνον οὐδαμῶς ὑπερβάλλουσαι τὸ ἀληθές, ἀλλὰ καὶ ὑπολειπόμεναι αὐτῶν σφόδρα. Ἐξετάσωμεν ἕκαστον τούτων χωρὶς, καὶ δὴ πρῶτον περὶ τῆς φοβερᾶς ἐλατιώσεως τοῦ πληθυσμοῦ· περὶ τούτου παρατηρῶ ὅτι ἡ μεγίστη φθορὰ αὕτη φαίνεται πιθανωτάτη ἐκ τῶν ἀκολούθων :

Ἐν πρώτοις ἡ κατάκτησις προσέβαινε κατὰ μικρὸν ἀπὸ Χανίων εἰς Ῥέθυμαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ἡράκλειον· καὶ ἐκ Χανίων δὲ καὶ ἐκ Ῥεθύμνης τὰ γυναικόπαιδα καὶ οἱ γέροντες, πρὸ τοῦ κυριευθῶσιν αἱ πόλεις αὗται, ἐξεπέμποντο εἰς Ἡράκλειον, ἔνθα οὐδεμιᾶς τυγχάνοντες βοηθείας οὔτε παρὰ τῆς ξένης Κυβερνήσεως οὔτε παρὰ τῆς Ἑβραϊκῆς καὶ ἄλλης πολυμιγοῦς ἐκεῖ κοινωνίας ἔπασχον τὰ πάνδεινα, νόσους, πῆναν, παντοίας στερήσεις, ὥστε ἢ ἀπέθνησκον ἢ ἐξεπατριζόντο. *Ἐν τῇ Ζάκυνθο στέκουν πολλοὶ καὶ ὀλοῦνθε προπατοῦσι, ἢ Κεφαλλονίαν καὶ Κορφοῦς, καὶ ὅλοι τοὶ ἀναζητοῦσι.* Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον προσέβαιναν ἢ ἐρήμωσις τῆς νήσου κατὰ μικρὸν ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν καὶ ἀπὸ κώμης εἰς κώμην, κατ' ἀρχὴς μὲν μετὰ τινος ἐλπίδος ταχείας ἀνακτήσεως καὶ ἐπανόδου, ἔπειτα δὲ διαρκοῦς ἐν τῇ ξένη διαμονῆς, ἐκπατρισμοῦ ἢ θανάτου.

Δεύτερον ἡ ἐρήμωσις τῆς χώρας, ἡ διαρπαγὴ τῶν ζώων, ἡ πυρπόλησις τῶν οἰκιῶν, ὁ ἐξαφανισμὸς τοσοῦτων ἀνθρώπων, ἐπὶ τούτοις ἢ ἔλλειψις μὲν πάσης ἀσφαλείας, πλήρης δ' ἀτιμωρησία πάσης ἀδικίας, ἀρπαγῆς, ἀγγαρείας, φόνου κλπ. παρὰ τε τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως καὶ παρὰ τοῦ τοῦ πρώτου τυχόντος Μωαμεθανοῦ ἐπὶνεγκον, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐγκατάλειψιν πάσης πλουτοπαραγωγῆς ἐργα-

σίας, ἤτοι γεωργίας, κτηνοτροφίας, ἐμπορίας κλπ., ἐντεῦθεν ἡ πενία, ἡ δυστυχία, ἡ πείνα¹⁾, αἱ πολυειδεῖς νόσοι, ὧν πολλαὶ ἐν τοιαύτῃ καταστάσει εἶχον κατανήσει ἐνδημικαί, ἡ ἔλλειψις πάσης ἰατρικῆς βοήθειας συνετέλεσαν μέγιστον εἰς τὴν παντοίαν φθορὰν τῶν ἀνθρώπων.

Καὶ σημειωτέον ὅτι ἄξιον ἰδίας παρατηρήσεως δὲν εἶναι μόνον τὸ ποσὸν ἀλλὰ καὶ τὸ ποιὸν τῶν ἐκλιπόντων. Διότι προδήλως ἀπῆλθον, ἵνα μὴ ὑποφέρωσι τὰς ὕβρεις, τοὺς καταδιωγμούς, τὰς ἀδικίας καὶ λοιπὰς ἀτασθαλίας τῶν Τούρκων, οἱ ὀπωσδήποτε ὑπερέχοντες ἐπὶ τέχνῃ καὶ ἐπιστήμῃ, ἐπὶ παιδείᾳ ἢ πολιτικῇ δυνάμει κλπ. κλπ. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ μετέβη τότε ἐκ Κρήτης εἰς Κέρκυραν, ἔνθα ὀνομάζεται ἔτι καὶ σήμερον *Κρητικὴ*. Ὁμοίως ἐκομίσθη εἰς τὰς Ἰονίους νήσους ἡ Κρητικὴ ποίησις, ἡ Κρητικὴ ζωγραφικὴ, αἱ Κρητικαὶ Σχολαὶ κλπ. κλπ.

Ἐκ τούτου ἐρμηνεύεται καὶ ἡ φοβερὰ κατὰ τὸν ἐπόμενον ΙΗ' αἰῶνα ἔλλειψις ἐν Κρήτῃ ἀνδρῶν λογίων, σχολείων, καλλιτεχνῶν προκρίτων, ὀπωσδήποτε δυναμένων νὰ προστατεύωσι τὸν λαὸν ἀπὸ τῆς Τουρκικῆς ὕβρεως καὶ καταδιώξεως, νὰ διαφωτίζωσι διὰ τῶν γραμμάτων, καὶ σχολείων, νὰ θεραπεύωσιν ὡς ἰατροὶ καὶ σφύζωσιν ἀπὸ τῶν νόσων κλπ.

Ἡ ἐκ πάντων δὲ τούτων πιθανὴ γενομένη φθορὰ καὶ ἐλάττωσις τοῦ πληθυσμοῦ ἀποδείκνυται καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἐὰν δηλ. θελήσῃ τις

¹⁾ Γνωστὸν εἶναι ὅτι οὐδένες ἄλλοι ἄνθρωποι ἐπίστανται τὰ εἶδη τῶν ἀγρίων λαχάνων, συλλέγουσι καὶ ἐσθίουσιν αὐτὰ τοσοῦτον ὅσον οἱ Κρήτες. Δι' αὐτῶν ἐγνώσθησαν τοῖς ἐν Ἀθήναις μετὰ τὸ 1866 καὶ τοῖς ἐν Σμύρνῃ μετὰ τὸ 1897 (διὰ τῶν ἐκεῖσε ἀπελθόντων ἐκ Κρήτης Μωαμεθανῶν) πλεῖστα ἐδώδιμα εἶδη λαχάνων. Αἰτία τούτου εἶναι τοῦτο μὲν ὅτι τὰ ἐν Κρήτῃ φυόμενα ἐν τοῖς ἀγροῖς λάχανα εἶναι ἰδιαίτερος εὐχυμα ὅπως ἤδη καὶ ὁ Θεόφραστος καὶ ἄλλοι ἀρχαῖοι παρατηροῦσιν, πρβλ. Θεοφρ. Περὶ Φυτ. Θ', 16, 3 «*Φασι δέ τινες ὄλων τῶν φύλλων καὶ τῶν ὀροδάμων καὶ ἀπλῶς τῶν ὑπὲρ γῆς τὰ ἐν Κρήτῃ διαφέρειν*», τοῦτο δὲ ἡ μεγάλη πενία ἢ ἀναγκάσασα τοὺς ἀνθρώπους νὰ τρέφονται δι' αὐτῶν. Τὸ *κρέας* ἐκεῖ τοσοῦτον σπανίως ἠσθίετο, ὥστε ὀνομάσθη *πασχαλιόν*, ὡς μόνον κατὰ τὸ Πάσχα ἐσθιόμενον, τὰ δὲ ὀσπρια ἐκλήθησαν κατὰ τὸ κατ' ἐξοχὴν σχῆμα *μαγερέματα* ἀλλὰ καὶ ταῦτα ἐπειδὴ δὲν δύναται νὰ καλλιεργῶνται ἐν πάσῃ τῇ νήσῳ, ἔδει ν' ἀγοράζωνται, ἐντεῦθεν καὶ τούτων ἡ σπάνις. Μόνα τὰ ἀγρια λάχανα, τὰ ἀγριολάχανα, ὅπως ἐκεῖ λέγονται, φύει πανταχοῦ ἢ μίτηρ γῆ ἀφθονα, ἵνα, ὡς φαίνεται, τρέφῃ δι' αὐτῶν ἐν ἀνάγκῃ τὰ τέκνα αὐτῆς. Δικαίως ἄρα φιλοῦσιν αὐτὴν ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους καὶ *μητρίδα* ὀνόμασαν.

νά ἐξετάσῃ καὶ ἀνέυρη τὰς πρὸ τοῦ 1821 οἰκογενείας, εἰς ἃς οἱ νῦν κάτοικοι ἐκάστης κώμης ἀνάγουσι τὸ γένος αὐτῶν, θὰ παρατηρήσῃ ὅτι κώμη ἔχουσα νῦν 100 λ. χ. οἰκίας καὶ οἰκογενείας ἀποδείκνυται ἔχουσα τότε μόνον 10 ἢ 15, ἐρωτῶν δὲ μανθάνει ὅτι πράγματι τόσαι περίπου ἦσαν τότε αἱ οἰκίαι καὶ αἱ οἰκογένειαι. Διὰ τοῦτο καὶ αἱ ἐκκλησίαι ἐν αἷς ἐκεῖνοι ἐκκλησιάζοντο εἶναι κατὰ κανόνα σήμερον ἐρημοκλήσια μικρὰ καὶ δὴ ἀκατάλληλα διὰ τοὺς νῦν κατοίκους.

Τὰ μεγάλα δεινὰ ὅσα ὑπέφερον οἱ δυστυχεῖς Χριστιανοὶ κατὰ τὸν ἀπαίσιον ἐκεῖνον πόλεμον ἔχαρακτήρισεν ἄριστα καὶ ἡ λαϊκὴ βιοσοφία διατυπώσασα τὴν παροιμίαν «*ἐγώσσητων ὅπου φτάξουνε τὰλλαξοβασιλῖκια*», ἥτοι οὐαὶ ἐκεῖνοις οἵτινες ζῶσιν καθ' οὓς χρόνους ἡ χώρα μεταβαίνει (διὰ πολέμου) ἀπὸ κυρίου εἰς ἄλλον.

Ὅμοια φθορὰ ὁποῖα εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἐγένετο καὶ εἰς τὴν καλλιεργημένην γῆν, τοὺς ἀμπελῶνας, τὰς ἐλαίας, τὰς ξυλοκερατέας κλπ. Ἐὰν δηλ. θελήσῃ τις νὰ ἀφαιρέσῃ τὰ ἀπὸ τοῦ 1830 κέξ. φυτευθέντα καὶ καλλιεργηθέντα δένδρα, θὰ εὕρῃ ὅτι ἐλάχιστα εἶναι τὰ παλαιότερα, δηλ. τὰ ὑπὸ τῶν Τούρκων ὑπολειφθέντα, ἥτοι ἄμπελοι, ἐλαῖαι, ξυλοκερατέαι, καλλιεργήσιμοι ἄγροὶ κλπ. τοῦτο δὲ σαφῶς διδάσκει ὅτι ἐλάχιστοι ὑπελείποντο οἱ κάτοικοι. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ πληθυσμοῦ.

Περὶ δὲ τῶν ἄλλων ἀτασθαλιῶν καὶ ὕβρεων τῶν Τούρκων, ἃς διηγεῖται ὁ Μπουνιαλῆς, παρατηρῶ ὅτι, καθ' ἃ εἶπον, αὐταὶ καθίστανται ἀναντίλεκτοι, φαίνονται δὲ μάλιστα κατώτεροι τοῦ ἀληθοῦς, ἐκ τῶν γινομένων καὶ κατόπιν ἐπὶ χρόνον μακρόν, μέχρι τοῦ τέλους τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως, ὅτε διωκθήθῃ ἡ νῆσος ὑπὸ τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Αἰγύπτου καὶ εἶδε τὸ πρῶτον ἀπὸ τῆς κατακτήσεως νόμον καὶ δίκαιον καὶ ἀπήλαυσεν ἐπὶ τινὰ χρόνον ἡσυχίας καὶ τινος εὐτυχίας.

Βεβαίως καὶ ἐπὶ τοῦ ἡγεμόνος τούτου οἱ Χριστιανοὶ ἐτάσσοντο εἰς ἥτινα μοῖραν τῶν Τούρκων, καὶ τότε ἡ μαρτυρία τοῦ Χριστιανοῦ δὲν ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὴν τοῦ Μωαμεθανοῦ, ἔπρεπε δύο Χριστιανοὶ νὰ μαρτυρήσωσιν, ἵνα δύνωνται ν' ἀντισηκώσωσι τὴν τοῦ ἐνὸς Μου σουλμάνου· καὶ τότε οἱ Χριστιανοὶ ἐξηκολούθουν ἀποτίνοντες τὸν κεφαλικὸν φόρον, τὸ χαράτσι· καὶ τότε ἔδει εἰσερχόμενοι εἰς τὰς πόλεις νὰ φέρωσι *μαύρην ζώνην* καὶ *μαῦρο φέσι* καὶ νὰ βαίνωσι πεζοί· καὶ

τότε ἔδει νὰ ἀνίστανται κατὰ τὴν ἐμφάνισιν Τούρκου· καὶ τότε μετέφερον ἀγγαρευόμενοι ἐκ μακρᾶς πολλάκις ἀποστάσεως εἰς τὰς πόλεις τὰ ξύλα καὶ τὰ λοιπὰ εἰς τὸν στρατὸν χρήσιμα· καὶ τότε ἐλάμβανεν ἡ Κυβέρνησις τῶν Αἰγυπτίων τὸ $\frac{1}{7}$ ἐκ τοῦ ἀκαθαρίστου εἰσοδήματος, μετέφερε δὲ ὁ παραγωγὸς τὸ 7^{ον} τοῦτο ἐκ τῆς κώμης αὐτοῦ εἰς τὴν πόλιν ἄνευ ἀμοιβῆς τινος· ἐν ἐνὶ λόγῳ καὶ τότε ἦτο ἔρασις. Ἄλλ' εἶχε τοῦλάχιστον ἀσφαλῆ τὴν ζωὴν, τὴν κτηματικὴν καὶ ἄλλην περιουσίαν καὶ τέλος τὴν τιμὴν αὐτοῦ, πρότερον δὲ οὐχί. Ὁμοίως δὲν ἠγγαρεύοντο πλέον ὑπὸ τοῦ πρώτου τυχόντος Τούρκου, οὐδ' ὑβρίζοντο καὶ ἐξητελιζοντο ὅπως πρότερον. Γεννηθεὶς περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος εἶδον καὶ ἐγνώρισα πολλοὺς ἀνθρώπους τῆς ΙΗ' ἑκατονταετηρίδος καὶ πλείονος τοῦ μεγάλου ἀγῶνος. Παρ' αὐτῶν οὐχὶ ἅπασι ἀλλὰ πολλάκις ἤκουσα ὅτι καὶ ἡ ζωὴ καὶ ἡ περιουσία καὶ ἡ τιμὴ παντὸς Χριστιανοῦ ἦτο εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ πρώτου τυχόντος Μωαμεθανοῦ. Ὁ φόνος τῶν Χριστιανῶν, τῶν ἀπίστων ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως ἕξ ἴσου ἀδιάφορος ὅσον καὶ ἡ κοσσύφου τινός. Ἐν Σητεῖα ἤκουσα πρὸ τινων ἐτῶν παρὰ τοῦ κ. Βατσάκι ἐμπόρου τότε: Τοῦρκός τις δεινὸς χριστιανοκτόνος εἶχε μυλῶνα καὶ ἐν αὐτῷ μυλωθρὸν Χριστιανόν· ἐπειδὴ δὲ πολλαὶ μυῖαι συνηθοῦντο ἐν τῷ μυλῶνι καὶ ἠνώχλουν τὸν μυλωθρὸν, ἔγνω νὰ κρεμάσῃ ἀπὸ τῆς ὀροφῆς κλαδία τινὰ ῥοδοδάφνης, ἐφ' ᾧ τὴν ἐσπέραν θὰ ἐπεκάθιζον αἱ μυῖαι, ν' ἀνάψῃ φρύγανα, θύμον τινά, καὶ ὑποβαλῶν νὰ καύσῃ αὐτάς. Ἄλλὰ συνέλεσε καθ' ἣν στιγμὴν ἐξετέλει τὴν πρᾶξιν ταύτην νὰ καταφθάσῃ ὁ κύριος τοῦ μυλῶνος καὶ ἴδῃ τὰς μυῖας καιομένας καὶ πιπτούσας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Τότε ἐξηγέρθησαν τὰ φιλόζωφα αὐτοῦ αἰσθήματα καὶ ἤρχισε νὰ τύπτῃ τὸν ἀτυχῆ Χριστιανόν, διότι, ὡς ἔλεγεν, δὲν ἐφοβήθη τὸν Θεὸν ἀλλ' ἀπέκτεινε κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τὸ πλάσμα Αὐτοῦ, Ἄλλά, διακόπτει τότε ὁ δερόμενος, Ἄλλά, ἀγᾶ μου, πῶς σκοιῶνεις ἡ ἀφεντιά σου τοὺς Ῥωμοὺς; δὲν εἶναι κι' αὐτοὶ πλάσμα τοῦ Θεοῦ; Τότε ὁ ἀγᾶς ἔτι μᾶλλον ὀργισθεὶς σφοδρότερον ἔτυπτε καὶ εἶπεν « Ἀκούεις τὸν ἀθεόφοβο, νὰ βάνῃ τοὺς Ῥωμοὺς ἴσα μὲ τὰς μυῖγες; Τὸ ἴδιο ἔναι μωρέ; » Ἡ ζωὴ τοῦ Χριστιανοῦ ἦτο, ὡς βλέπετε, ἦττονος ἀξία τῆς μυῖας!

Τὴν ἀσφάλειαν τῆς περιουσίας δύναται τις νὰ νοήσῃ ἐκ τε πολλῶν

ἄλλων τεκμηρίων καὶ ἐκ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐξηναγκάζοντο οἱ δυστυχεῖς Χριστιανοὶ νὰ παραχωρῶσι τὰ κτήματα αὐτῶν εἰς τοὺς Μωαμεθανούς. Ὅσαίς δηλ. Τοῦρκος ἐπεθύμει νὰ λάβῃ κτήμά τι ἀνήκον εἰς Χριστιανόν, ἔστελλε πρὸς αὐτὸν φυσίγγιον καὶ τὴν παραγγελίαν, ἵνα προσέλθῃ καὶ πωλήσῃ εἰς αὐτὸν τὸ δεῖνα, τὸ ἐπιθυμητὸν κτήμα διὰ τοῦ φυσίγγιου ἐδηλοῦτο σαφῶς, τίς τύχη περιέμενε τὸν δυστυχῆ, ἂν τυχὸν ἤθελεν ἀρνηθῆ. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἐγένοντο τότε κύριοι οὐκ οὐκ πάσης τῆς Κρήτης. Ὅπως δὲ πᾶν καλὸν κτήμα οὕτω καὶ ὠραία θυγάτηρ, γυνή, παῖς, τὸ σωματικὸν κάλλος ἀνδρός, ἡ ῥώμη ἢ ἄλλη τις ἀρετὴ αὐτοῦ κλπ. ταῦτα πάντα ἦσαν οὐχὶ ἡ χαρὰ ἀλλ' ὁ διαρκὴς τρόμος καὶ συχνότατα ὁ θάνατος τοῦ ἔχοντος τὰγαθὰ ταῦτα Χριστιανοῦ. Ἐνεκα τούτου ὅσοι εἶχον τὴν ἀτυχίαν καὶ ἔχασί τι τοιοῦτον ἀγαθὸν καὶ ἀπεφάσιζον ἀντὶ πάσης θυσίας νὰ σώσωσιν αὐτό, ἤναγκάζοντο νὰ ἐγκαταλείπωσι τὰς οἰκίας καὶ κόμας αὐτῶν καὶ νὰ καταφύγωσιν εἰς τὰ δυσπρόσιτα μέρη, συνήθως εἰς τὰ Σφακιά, καὶ ἐκεῖ νὰ διασφύζωσιν ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἔχει τιμιώτερον ἐν τῷ κόσμῳ. Καὶ σημειωτέον ὅτι τὰ φρικτὰ ταῦτα δεινοπαθήματα ἐξηκολούθουν ἄνευ διακοπῆς τινος γινόμενα ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς κατακτησεως μέχρι τοῦ τέλους τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως 1645-1830, ἤτοι ἐπὶ 184 περιπίου ἔτη, καὶ ὅτι τὰ ἀπαίσια ταῦτα ἔτη οἱ σήμερον ζῶντες ἐν Κρήτῃ Μωαμεθανοὶ σφόδρα ποθοῦντες πάντοτε ὀνομάζουσι τὸν καλὸν καιρὸ, ἢ ὅτιεν τὸν καλὸν καιρὸ!

Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἡ χώρα αὕτη ἢ ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου ὀνομασθεῖσα «*καλὴ καὶ πείρα*» καὶ ὑπ' ἄλλου «*Κρήτη τιμήεσσα, Διὸς μεγάλοιο τιθήνη, πολλή τε λιπαρή τε καὶ εὐβοτος*», ἢ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ ἄλλων τοσοῦτον ἐπαινουμένη καὶ ἐξυμνουμένη διὰ τὰ δάση καὶ τὰς φυσικὰς καλλονὰς αὐτῆς (πρβλ. Νόμ.), διὰ τὴν εὐνομίαν αὐτῆς, ἢ χώρα, περὶ ἧς ὁ ποιητὴς εἶπεν ὅτι ἐν αὐτῇ ὑπῆρχον ἄνθρωποι «*πολλοὶ ἀπειροεῖοι καὶ ἐννήκοντα πόλῃες*» περιέστη εἰς πᾶν τοῦναντίον τούτων, ἀντὶ καλῆς καὶ πειρῆς ἐγένετο ἀθλία καὶ πτωχή, ἀντὶ τιμῆσεως κατεπατήθη καὶ ἠτιμᾶσθη, ἀντὶ εὐνομίας παρεῖχε τὸ οἰκτρὸν θέαμα τελείας ἀνομίας, ἀντὶ ἀπειρῶν ἀνθρώπων καὶ 90 πόλεων παρεῖχεν ἐλαχίστους καὶ τούτους ἀθλίως ζῶντας καὶ καχεκτικούς καὶ πληθὺν ἐρειπίων.

Ἐκ τούτου δὲ ἡ χώρα ἢ τὸ πάλαι διὰ τὸ ὑγιεινὸν καὶ εὐκραές

κλίμα αὐτῆς ὀνομαστὴ ἐνομίσθη ὅτι ἦν φύσει νοσηρά, μόνον ἀνθρώπους καχεκτικούς δυναμένη νὰ τρέφῃ· πρὸς τοῦτο δὲ ἀντιλέγων τῶν περιηγητῶν τις τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος παρατηρεῖ ὅτι εἶδεν ἐν Κρήτῃ Μωαμεθανούς ὑγιεῖς καὶ εὐτραφεῖς. Φαντάσθητε ποῖός τις θὰ ἦτο ὁ βίος τῶν ταλαιπώρων Χριστιανῶν!

Τὸ μέγεθος τῶν δεινῶν ἅτινα ἐπὶ τε τὸ ὅλον Ἑλληνικὸν καὶ ἰδίᾳ ἐπὶ τὴν Κρήτην ἐπήνεγκεν ὁ φρικτὸς οὗτος πόλεμος, κατανοεῖ τις καὶ ἐκ τούτου ὅτι ἄλλαι Ἑλληνίδες χῶραι, οἷον ἡ Ἥπειρος καὶ ἡ Χίος περιελθοῦσαι εἰς τὴν κατοχὴν τῶν Τούρκων οὐχὶ διὰ τοσοῦτων μαχῶν καὶ πολέμων ἀλλὰ διὰ συμβάσεων καὶ δὴ διασώσασαι ὑπὸ τὸν τύπον προνομίων ἐλευθέραν τινὰ κίνησιν καὶ πρὸ πάντων ἀσφάλειαν ζωῆς, τιμῆς καὶ περιουσίας, ἠτύχησαν ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις καὶ τὴν ἐμπορίαν καὶ τὰ γράμματα νὰ καλλιεργήσωσι καὶ ἀναπτύξωσι θαυμασίως. Καὶ συλλογίζεται τις: ἄρα γε τίς πρόοδος τῶν τεχνῶν καὶ τῶν γραμμάτων θὰ ἐγένετο ἐν Κρήτῃ, ἂν μὴ ἐπέπνεεν ὁ δαίμων τοῦ ὀλέθρου, ὅστις δίκην Ἀφρικανοῦ καυστικοῦ ἀνέμου κατέκασε καὶ ἠφάνισεν ἐπὶ δύο σχεδὸν αἰῶνας πᾶσαν πνευματικὴν κίνησιν καὶ ζωήν;

Ταῦτα εἶναι τὰ ἀγαθὰ ὅσα ἐκαλλιέργησαν καὶ ἀνέπτυξαν οἱ Τούρκοι ἐν Κρήτῃ ἀπὸ τῆς πρώτης ἐκεῖσε ἀφίξεως μέχρι τῆς ἐξώσεως αὐτῶν, παρόμοια δηλ. πρὸς τὰ τῶν λύκων καὶ τίγρεων, ὅπου τὰ θηρία ταῦτα ζῶσιν. Οὕτως ὑπῆρξεν αὐτοῖς ἡ Κρήτη τιμία καὶ σεμνή, οὕτως ἐσεβᾶσθησαν καὶ ἐθώπευσαν αὐτήν! Καὶ ὅμως τολμῶσι νὰ καλῶσι πατρίδα αὐτῶν τὴν πολυπαθὴ νῆσον καὶ νὰ προσποιῶνται ὅτι θρηνοῦσι καὶ ὀδύρονται διὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς πατρίδος αὐτῶν ταύτης! Οἱ Τούρκοι προφανῶς ἔχουσι ἐπὶ τῆς Κρήτης τοσαῦτα δικαιώματα ὅσα καὶ οἱ λύκοι καὶ τὰ ἄλλα ἄγρια θηρία ἐπὶ τῶν μαστιζομένων ὑπ' αὐτῶν τόπων.

Ποία τις δὲ ἦτο ἡ ψυχικὴ διάθεσις τῶν δυστυχῶν Χριστιανῶν κατὰ τοὺς δυσχειμέρους τούτους χρόνους; Οὐδεμία ἀμφιβολία πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ὅτι ὑβριζόμενοι καὶ πιεζόμενοι παντοιοτρόπως ἀγγαρευόμενοι, στερούμενοι τῶν ἄλλων ἀγαθῶν καὶ δὴ καὶ τῶν παιδῶν αὐτῶν, φονευόμενοι κλπ. ἠὲτομόλησάν τινες εἰς τὰς τάξεις τῶν ἐχθρῶν. Τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ ὁ Μπουνιαλῆς λέγων

Τί καταδίκην ἔκαμε καὶ τί κακὸν ἐστάθη,
κ' ὄλον τῆς Κρήτης τὸ νησι ἀπὸ τὸν Τοῦρκο πάρθη ;
ὅπου πολλοὶ Χριστιανοὶ γὰρ μὰ σαλαβατίσαν
καὶ τοὺς σταυροὺς ἐροίξανε, τὴν πίστιν ἀθετήσαν!

Ἐπ' ἴσης ἔσπευσαν καὶ οἱ ἐν τοῖς ὑπαίθεροις τιμαριοῦχοι εὐπα-
τριδαὶ Ἐνετοὶ νὰ ἐξιλαμισθῶσιν, ἵνα σώσωσι τὰ κτήματα αὐτῶν.
Οὕτω δ' ἐρμηνεύεται τοῦτο μὲν τὸ μέγα μῖσος ὅπερ ἀποδείκνυνται ἐν
τοῖς ἔξης χρόνοις ἔχοντες οἱ ἀρνησίθρησκοι οὗτοι πρὸς τοὺς ἐγγω-
ρίους Χριστιανοὺς—ἦτο πολὺ ἀρχαιότερον, Ἐνετικόν, πρότερον μὲν
ὀπωσδήποτε ὑπὸ τῆς Ἐνετικῆς Κυβερνήσεως καὶ τοῦ φόβου συγκρα-
τούμενον, νῦν δὲ πᾶσαν λαβὸν ἄδειαν ἀνεφάνη φρεσικαλέον—τοῦτο δὲ
ὅτι οὐχὶ πάντοτε αἱ παρὰ τὰς πόλεις κῶμαι, αἱ ὑφιστάμεναι ὡς εἰκὸς
τὴν μεγίστην πίστιν ἐξιλαμίσθησαν, ἀλλὰ αἱ κείμεναι ἐπὶ θέσεων
στρατηγικῶν καὶ αἱ τὰς εὐφορωτάτας ἔχουσαι γαίας, αἱ οὔσαι ἤδη
πρότερον φέουδα τῶν εὐπατριδῶν Ἐνετῶν. Παρὰ τοῖς πολλοῖς δὲ
τούτοις πλουσίοις Μωαμεθανοῖς σφύζεται ἔτι καὶ σήμερον ἡ φήμη, ὅτι
πρότερον ἀνῆκον εἰς Ἐνετικὰ γένη, ἐξιλαμισθέντα μετὰ τὴν κατά-
κτησιν.

Ἄλλ' ἂν τοιοιτοτρόπως τινὲς τῶν ἐγγωρίων καὶ οἱ πολλοὶ τῶν
εὐπατριδῶν ἀποίκων ἠτομόλησαν εἰς τὸν ἐχθρόν, οἱ λοιποὶ, ἀκριβῶς
ἢ γνησιωτέρα, ἢ διὰ τῆς ἐπιλογῆς ταύτης ὡς εἰπεῖν καθαρισθεῖσα
ἐκλεκτὴ γενναία μερὶς τῶν Κρητῶν ἐνέμειναν πιστοὶ εἰς τὴν πατρίδα
καὶ τὴν θρησκείαν αὐτῶν, πάντοτε ἐλπίζοντες εἰς αἰσιωτέρους καιροὺς.
Τίς δὲ δύναται ἀληθῶς νὰ μὴ θαυμάσῃ τὴν ἀντοχὴν καὶ τὴν εἰς τὸν
Θεὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδος πίστιν τῶν ἀτυχῶν τούτων πατέρων
ἡμῶν, προτιμώντων ἐπὶ δύο σχεδὸν αἰῶνας πάντα κίνδυνον καὶ πάντα
ἐξευτελισμὸν ἢ νὰ ἐγκαταλείπωσι τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων αὐτῶν
καὶ τὴν πίστιν εἰς τὸ μέλλον;¹⁾

Ἐπραξαν δὲ τοῦτο, διότι—καὶ τοῦτο εἶναι ἰδιαίτερας σημειώσεως
ἄξιον—εἰ καὶ τὰ δεινὰ ὑπῆρξαν τσαῦτα, ἀλλ' ὅμως ὅπως ἐν ταῖς

¹⁾ Πρὸς τὸν πάππον μου ἐξαγοραζόμενον τοὺς καιροὺς καὶ θωπεύοντα τοὺς
τυράννους ἔλεγέ ποτε τούτων τις: «Κοῖμα, καὶ μὲνε Κυριάκο, νὰ 'σαι Ρωμῆός! Γίνου,
μωρέ, Τοῦρκος, νὰ ζῆσῃς σὰν ἄνθρωπος».

ψυχαῖς τῶν ἑκπατριζομένων οὕτω καὶ ἐν ταῖς τῶν μενόντων καὶ καρτε-
ρούντων οὐδέποτε κατεκράτησεν ἡ ἔννοια τοῦ ἀπελπισμοῦ. Διὰ ταῦτα
δὲ ὅπως παρίσταται ὑπὸ τοῦ Μπουνιαλῆ ἢ Κρήτη λέγουσα πρὸς τοὺς
ἀπερχομένους:

«Ὅλοι σας νὰ γυρίσετε, τὰ σπίτια σας νὰ βρῆτε,
μὲ γεγὰ νὰ τ' ἀποχτήσετε καὶ μέσα νὰ σταθῆτε».

Οἱ δὲ ἀποκρινόμενοι λέγουσι πρὸς αὐτήν

Καλὰ καὶ νὰ χαλάσασι τὰ σπίτια τὰ δικά μας,
θέλομ' ἐμπῆ'ς τὰ σπήλαιά σου νὰ 'ναι γιὰ κατοικιά μας.

Καὶ « Ἀχ! τὴν πατριίδα τὴν γλυκερὰ πῶς ν' ἀπομακρυνθοῦμεν
καὶ πλεῖο δὲν τὴν κυτᾶζομεν οὐδὲ τήνε πατοῦμεν».

Καὶ Ζητῶ κ' ἐγὼ μὲ τὴν καρδιά νὰ 'λθῶ νὰ σε πατήσω,
νὰ σκύψω μὲ τὰ γόνατα χάμαι νὰ σε φιλήσω. . .
νὰ δούμενε τὴ λύτρωσι τῆς Κρήτης νὰ χαροῦμεν
καὶ νὰ τὴν φέρῃ ἢ τύχη μας ὡσὰν τὴν πεθυμοῦμεν.

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον αἰέποτε ἤλπιζον καὶ ηὔχοντο τὴν ἀνάστασιν
τῆς πατρίδος. Ἐγὼ αὐτός, ὡς εἶπον ἀνωτέρω, εἶδον καὶ ἐγνώρισα πολ-
λοὺς πρεσβύτας, παρ' ὧν ἤκουσα πολλὰς καὶ φρικτὰς διηγήσεις περὶ τε
τῶν φοβερῶν ἐτῶν τοῦ ἀγῶνος καὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ. Ἀνεξάλειπτα
θὰ μένωσιν ἐν τῇ ψυχῇ μου τὰ δεινοπαθήματα τῶν δυστυχῶν ἐκείνων
γενεῶν, πολλῶ πλείονα καὶ δεινότερα τῶν περιγραφομένων ὑπὸ τοῦ
Μπουνιαλῆ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κατακτήσεως. Καὶ ὅμως παράδοξον
πραῖγμα, οὐδέποτε ἐν τῇ ψυχῇ τίνος τῶν παλαιμάχων ἐκείνων, οὐδέ-
ποτε ἐν ταῖς διηγήσεσιν αὐτῶν διέβλεπέ τις τὴν ἐλαχίστην ὑπόνοιαν
περὶ ἀπελπισμοῦ, περὶ αἰωνίας τῶν Τούρκων ἐν Κρήτῃ διαμονῆς.
Ὅλως τοῦναντίον αἰέποτε ἢ ῥητῶς ἔλεγον ἢ σιωπηρῶς ὑπεδήλουν ὅτι
ἀπετύχομεν μὲν ἡμεῖς διὰ τοῦτον ἢ δι' ἐκεῖνον τὸν λόγον, ἀλλ' ὅτι ἄλλη
ἀπόπειρα θὰ ἐπιτύχῃ διὰ ταῦτα δὲ καὶ πᾶσα νέα γενεὰ ἐθεώρει κα-
θῆκον αὐτῆς νὰ τολμήσῃ καὶ νὰ μὴ ὑπολειφθῇ τῶν παλαιότερων.
Τὸ καθῆκον τοῦτο ἐκπληροῦντες οἱ κατὰ τὸν Σκληρὸν

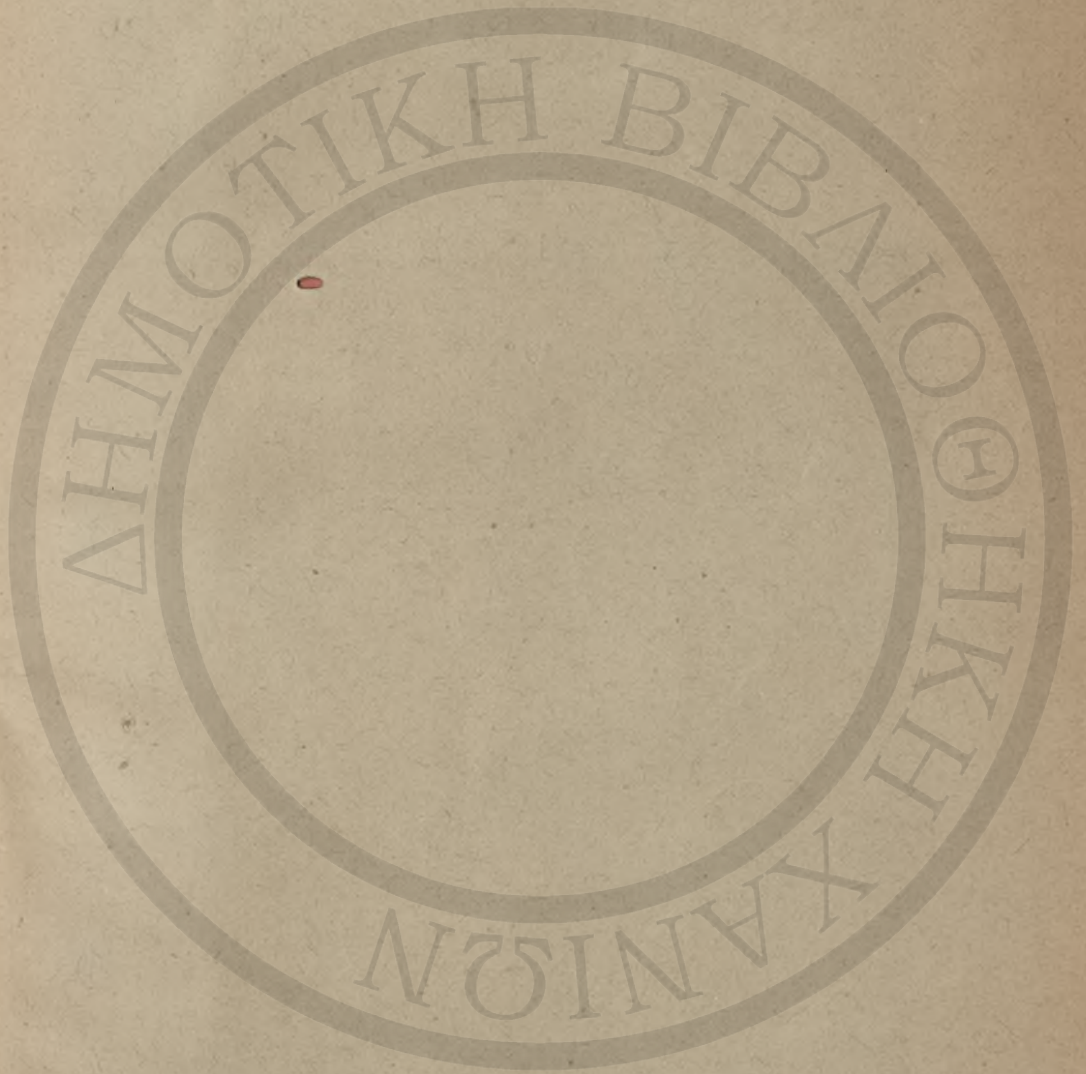
Κουρῆτες ἀγλαοί τε μητρόστοργοί τε

κατηγλαΐσαν τὴν νῆσον, ἣτις ὅπως ὁ Σκληρὸς λέγει, ὑπῆρξε

Θεῶν τιθήνη καὶ τοσῶνδε ἡρώων
Ἑλλῆσιν ἢ προσιάτις ἐν πολιτείαις
θρόπτειρα Κουρήτων τε τεθρολημένων
ἀρηίοις ἔργοισι πανταχοῦ γαίης» (Α' 15)

ἠτύχησαν δὲ νὰ θραύσωσι κατὰ μικρὸν τὰς βαρεῖας ἀλύσεις, δι' ὧν ἡ νῆσος αὐτῶν συνεδέετο μετὰ τοῦ τυράννου. Πεποίθαμεν δὲ ὅτι ταχέως θέλουσιν ὑπὸ πάντων τῶν ἔθνῶν ἀναγνωρισθῆ καὶ κυρωθῆ οἱ νέοι δεσμοὶ οἱ ἐνώσαντες τὴν χώραν τῶν Κουρήτων πρὸς τὴν μεγαλώνυμον Ἑλλάδα.

7

Τιμᾶται Δραχμῆς.

